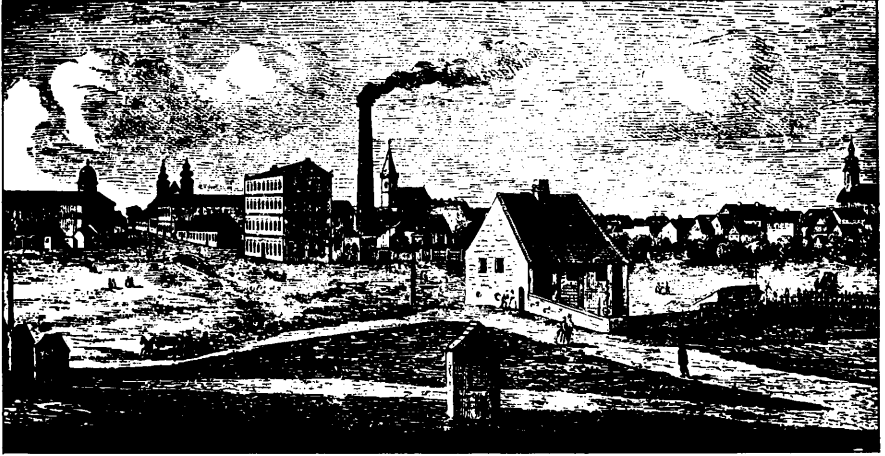

SZABADKA

SZABADKA A SÍNEK MELLŐL

SZEKERES LÁSZLÓ

A megtisztelő felkérést követően, hogy a Híd következő számába a téma közelebbi megjelölése nélkül, írjak Szabadkáról, először – természetesen – régészeti mondanivalókat forgattam a fejemben. Mivel mostanában (számos mellérendelt feladat mellett) egy bronzkori probléma tüzetes vizsgálata foglalkoztat leginkább, arra is gondoltam, hogy esetleg ebből, az egyébként nagyon érdekes, Európa civilizációs történetének egyik kiemelkedő korszakából ragadok ki egy részt, és azt küldöm el a készülő tematikus számba. Ettől azonban ilyen-olyan oknál fogva hamar elálltam. Többek között azért is, mert úgy érzem, lazább hangvételű írás kívánkozik ki belőlem. Így voltam még egy darabig, mindaddig, amíg a véletlen a közelmúltban nem segített rajtam.

Egy szakmai tanácskozás keretében előadást tartottam egy olyan (középkori) kérdésről, amelyről más kollégák még nem írtak. Így adódott, hogy csak saját, korábban közölt írásaimra hivatkozhattam, és ott, a pulpitus mögött furcsa érzésem támadt. A szónoki emelvényen álltam, és a zömmel fiatalabb, sőt egészen fiatal kollégák, hallgatók tekintetét magamon érezve villámszerűen futott át az agyamon egy gondolat:

– Vajon az évek, a kor velejárója, hogy az embernek önmagába kell visszanyarodnia? Múltjával, cselekedeteivel előbb-utóbb szembesülnie kell? Ha így van, törvényszerű ez, vagy csak pillanatnyi lelkiállapotról van eszemben szó?

Magától értetődik, hogy akkor gyorsan meg kellett szakítanom a gondolatláncolatot, de később, amikor ismét foglalkoztam vele, akkor kötöttem össze lassan építgetett írásvázlatommal. Elkaptam mondanivalóm fonalát; hiszen már eredetileg ebből a szemszögből akartam megközelíteni a témát, csak ezt korábban nem tudtam, csupán sejtettem. Igen, röviden vázolni fogom azt, hogy mit jelent nekem Szabadka, mi volt számomra meghatározó benne, miként él Ő énbennem.

Nem memoárt, nem önéletrajzi karcolatokat terveztem, habár súrolom ezt a műfajt, úgy gondoltam, apró, személyes élmények segítségével kísérelem meg érzékeltetni az én Szabadkámat. Hiszen minden város olyan, amilyennek az emberek látják, amilyen érzéseket, emlékeket bennük összességében kelt. Thomas Mann szerint is „az ember nemcsak egyéni életét éli, mint elkülönülő személy, hanem – tudatosan vagy öntudatlanul – kora és kortársai életét is”. Azzal a várossal együtt amelyben él, teszem most hozzá.

Életem hatvankét évéből közel fél évszázadot töltöttem szülővárosomban. Számításaim szerint összesen csak tizennégy évet töltöttem falain kívül (egyetem, katonaság, nyaralások, ásatások, hivatalos és magánutazások). Az elemi és középiskolát is Szabadkán fejeztem be. Egész életemben ebben a városban (ennek a városnak) dolgoztam. Kivéve azt a két évet az egyetemről való visszatérésem után, amikor állásom még nem volt, és különféle alkalmi munkákat vállaltam, évtizedeken keresztül ugyanabban az intézményben voltam alkalmazásban. Egyszerűen, tősgyökeres szabadkainak tekinthetem magam. Itt tanítottak meg szüleim és szűkebb környezetem magyarul beszélni, itt, az utcán játszva tanultam meg szerbül, és itt szokta meg fülem megkülönböztetni a szerbtől az ízes bunyevác idiómát. Itt hallottam először éneket, verset és káromkodást, és itt hallottam először furcsa izmusokról, mint a bolsevizmus, fasizmus, kommunizmus, és itt tudtam meg bizonyos más kifejezések jelentését is, mint a szekunda, deklináció, kampány, kabaré vagy szőnyegbombázás . . . Éppen ez utóbbival kapcsolatban tapasztalhattam azt, hogy a gyermektársadalom milyen fogékony és hidegvérűen kreatív, amikor rövid idő leforgása alatt rájött, hogy egy a fülekre tapasztott, tenyereken áthajtott nadrágszíjjal élethűen lehet utánozni a bombázásokkal járó hátborzongató hangokat.

A VASÚT

Korai gyermekkoromat a város északi külvárosában, az egykori Halasi szőlőkben, a zombori és a bajai vasútvonal közelében töltöttem. A vasúthoz nagyon sok emlékem fűződik. A vasúti vágányokat ugyanazon a helyen szeli át az a széles út (ma már aszfaltozott), amelyik a város szívéből egészen a deszkás erdőbe vezet. Ennél a kettős átjárónál 1905-ben, amikor a bajai vonal épült, egy őrházat építettek. A két háború között abban mindig az államalkotó elem valamely tagja lakott, ő képviselte akkoriban környékünkön „az államot”. Amelyikre én emlékszem, különösen lelkiismeretes volt (az idősebbektől hallottam, hogy kiváltképpen a királygyilkosságot követően), minden eszközzel érzékeltetni akarta hatalmát: a sorompót akkor sem emelte fel, ha nem jött vonat, tiltotta a közlekedést a vasút mellett, fenyegetőzött, és még a közelben levő homokbányában is szétrugdosta homokvárainkat.

Az említett vasúti átjáróhoz háborús emlékek is fűződnek. 1941 áprilisában itt láttam meg a város felé tartó első honvédeket. Csodálkozva láttam, hogy a

felnőttek egyike-másika könnyezik. Ugyanazon a helyen találkoztam 1944 októberében az első orosz katonákkal is, akik nem a határ felől, hanem a vasútállomás irányából érkeztek. A háborús propaganda nem volt hatással ránk, mert félelem nélkül bámészkodtunk, az egyik szomszédunk is velünk együtt, kerékpárjára támaszkodva, de ezt nem sokáig tette, mert az egyik odaérkező hadfi „kölcsonkérte” tőle. Néhány nappal később, szintén azon a helyen mutatkozott be életem első partizánja is, aki harci felkészültségét részeg fejjel azzal fitogtatta, hogy ész nélkül lövöldözött a levegőbe. Tiszta szerencse, hogy a derekára erősített kézibombákat nem kezdte el hajigálni.

A vasút közelségéből nemcsak emlékek származnak, volt úgy, hogy hasznunk is volt belőle. A „Klotild”, a mai Zorka a háború alatt hadiüzem volt, és a nyersanyagot a bajai vonalon szállították a gyárba. Megesett, hogy a szerelvényt kísérő vasutasok kinyitották a vagonajtókat, és kősöt dobáltak le nagy örömmünkre, mivel a háborús körülmények miatt a só is, sok más árucikkkel egyetemben, a hiánycikkek sorába lépett. Emlékszem, 42–43 telén a hatalmas hóban keresgéltek a partoldalban a sódarabokat.

1943 kora őszen is lestük a vonatokat, csak akkor másfajta manna hullott közénk a Baja–Bátaszék irányába tartó szerelvények vagonjaiból; a keleti frontról hazafelé tartó olasz katonák almáért és más gyümölcsért elképesztő mennyiségű olasz, albán és hercegovinai dohányjövédéket szórtak közénk, gyerekek közé. Akkor egy zöld bersagliersapkára is szert tettem, nagyon büszke voltam rá. A cigarettázás szokásától apám egy mindenképpen jó irányú pofonja térített el.

Egy év eltelte után már ellenkező irányból, Baja felől érkeztek az emberekkel teli szerelvények. A különbség csak az volt, hogy ezek nem olaszul beszéltek, hanem magyarul, nem katonák voltak, hanem civilek, a vagonajtók rájuk voltak csukva, és szuronyos orosz őrség őrizte őket. A sűrű rácsok mögül borostás férfiak könyörögtek egy alkalommal, hogy dobálják fel nekik havat, mert szomjasak. Nem sokat segíthettem rajtuk, mert az ór gorombán elriasztott onnan. Nem láttam, csak később tudtam meg, hogy fél évvel korábban ugyanazon a vonalon haladtak Bácsalmás irányából a szabadkai zsidókkal megrakott teherkocsik a haláltáborok felé.

A „malenkij rabot” ürügyén elszállítottak után néhány hónap múlva heteken át csak Baja felől prúszköltek kelet felé a szokatlan hangú gőzösök, amelyek a nyitott kocsikban csupán különböző szerszámgépeket, ismeretlen rendeltetésű szerkezeteket és személykocsikat vontattak. Ezeket a szerelvényeket már nem őrizték olyan szigorúan, mint a korábbiakat. Sőt, vasutasoktól hallottam, hogy a kísérőktől néhány vödör borért, még inkább pálinkáért kifogástalan személykocsit lehetett kapni. Az orosz katonákkal tényleg szót lehetett érteni, mindenki üzletelt velük, mi gyerekek is. A sétaerdőben ideiglenesen letáborozott katonáknak régi újságpapírt vittem, amibe dohányt csavartak, és azért kesztyűt, sapkát, kéziszerszámokat kaptam. Egy hosszú alsónadrág vagy ing

1–1,5 liter bort ért, és ebből a devizából a bakák általában kettőt–hármat is hordtak magukon. Az egyszerű katonákkal nem volt nehéz barátságot kötni, fiatalok, újoncok, közvetlenek voltak, hiányzott nekik az otthoni környezet. Egy kisebb egységgel szívélyes kapcsolatot tartottam fenn. Egyszer jelen voltam, amikor cukor- és dohányfejadagjukat kapták, a csoport vezetője osztotta szét. Előbb egy ponyvát terített a földre, annak közepébe öntötte le a cukrot és annyi kupacot csinált belőle, ahányan voltak. Ezt a finomra vagdalt dohánnyal is elvégezte, miután mindenki vette a maga maroknyi részét, és a cukrot a széles nadrág egyik zsebébe süllyesztette, a dohányt pedig a másikba. Spájzoltak. Kicsit furcsállottam a dolgot, de semmi kivetnivalót nem láttam benne. Amikor ezt a csapattestet Budapest ostromára vezényelték, az indulást megelőző estén a környező szőlőkben katonaszökevényeket vadásztak a lila parolis politikai biztosok. Az ostromról félelmetes hírek keringtek közöttük. Félték. Nem csoda, mert az előző ütközet, a batinai vagy kisköszegi csata sebesültjei számára a Gimnázium és a Kakas iskola épületét kórházzá alakították át, ahonnan egy, csak alvából álló kocsin egy öreg katona meglovagolva a vörösre mázolt koporsót, állandóan hordta az áldozatokat a temetőbe. Nem egyszer találkoztam vele. (Velük.)

Ezekből a napokból egy nyomdával kapcsolatos emlékem is megmaradt. A régi, patinás hírvű Fischer-nyomdát a háború itteni befejezése, a felszabadulás, a szerb templom mögötti kis utca egyik nagy sarokházában érte. Nem tudom, hogy, hogy nem, ott voltam, amikor egy frissen mozgósított partizánegységet az illető épületben elszállásoltak, és az ablakon keresztül az unatkozó fegyveresek szórták az ólombetűket. Néhány kilóra rúgó választékot vittem haza a táskámban és a sapkámban azzal az együgyű szándékkal, hogy velük nyomtatni fogok. Hát az nem sikerült, de a Fischer-nyomda sem állt többé talpra.

AZ ISKOLA

Az elemiből olyan emlékeim nincsenek, amelyek általános jellemzésre alkalmasak lennének. Egy dolog azonban mélyen megmaradt bennem. Az, hogy mindig sok volt közöttünk a nagyon szegény gyerekek. Olyanok is voltak, akikről tudtuk, hogy télen azért nincsenek az osztályban, mert nincs cipőjük vagy téli ruhájuk, amiben iskolába járhatnának. Egy 1941-es felmérés szerint Csantavér lakosainak 60 százaléka nincstelen szegényember volt. Biztos adat nincs rá, de nem valószínű, hogy Szabadka északkeleti peremterületén a helyzet sokkal jobb volt. Egy gazdag kereskedő fia időnként azzal szórakozott és szórakoztatta a szünetekben az iskola udvarán nyüzsgő nebulókat, hogy apró csokoládészeletekkel a markában körbe szaladgált, és közben az utána rohanó kis éheseknek dobálta az áhított nyalánkságot. A szociális különbségek ma is érezhetők az iskolákban, de az akkoriak sokkal kirívóbbak voltak.

1944 őszén a gimnazistáknak, mivel az iskola épületében orosz katonakórház működött, három különböző helyen folyt a tanítás, a Kaszinó épületében (ma Városi Könyvtár), a vele szemben levő bérpalotában és a korzón egykor állt régi malom épületében, abban a háromemeletes épületben, amely Szabadka iparosodásának szimbólumaként állt ott az 1850-es évektől kezdve az 1960-as évekig, amikor lebontották. Mind a három említett helyen volt szerencsém a tudományokkal és művészetekkel ismerkedni. A bérpalotában egy kis szobácskába voltunk bepréselve, úgy, hogy közlekedni alig lehetett, a mellettem levő ajtó pedig egy kék színű fürdőszobába nyílt. Mi, diákok élveztük a rendetlenséget, de hogy a tanárok hogyan érezhették magukat, azt csak most, érett fejjel tudom csak elképzelni. Rendes nyilvántartás nem létezett. Amikor a Kaszinóban volt az osztályom, megesezt, hogy órák alatt néhányan a padláson mászkáltak, vagy a volt Bem utcán a bombasújtotta házak között barangoltunk villanykapcsolókat, villanycsengőket kutatva. Az osztályunknak, egyszer úgy adódott, a Kaszinó báltermében (ma a könyvtár olvasóterme) volt képzőművészeti órája, amikor a mennyezethez közel levő szellőzőlyukak egyikének a kerek fedele lecsapódott, és a nyílásban egy lógós diák meglepett képe jelent meg. Általános derűtséget váltott ki. A rendkívüli helyzethez a helyiséghiány mellett az is lényegesen hozzájárult a háború utáni első években, hogy az emberek nagy részénél a demokratikus szólamok komoly reményeket ébresztettek, és szerették volna, ha gyerekeik megkapják a korábban nehezen elérhető, elitnek számító gimnáziumi képzést. Következésképpen az 1945–46. iskolai évben hét (!) magyar nyelvű első osztályt kellett megnyitni. Soha addig nem tapasztalt rekordot állított fel akkor a szabadkai gimnázium. Mindamellet a különféle örökölt és menet közben felbukkanó nehézségek ellenére az akkori tanári kar felkészültségét és munkáját, nem utolsósorban a város akkori kulturális színvonalát dicséri az a tény, hogy a belgrádi és a zágrábi egyetemeken egészen a hatvanas évek elejéig a Szabadkán érettségizett hallgatók többsége az átlagnál lényegesen jobb volt.

KÖNYVTÁRAK

A könyvtár fogalmával második gimnazista koromban találkoztam először, amikor egy felhívás nyomán beiratkoztam iskolánk ifjúsági könyvtárába. Vezetője akkor az 1944 őszén szerencsétlenül elpusztult Sinkovich Gábor magyartanár volt. Korosztályom legkedveltebb olvasmánya a Benedek Elek szerkesztette Magyar mese- és mondavilág volt. Egymás kezéből szedtük ki a köteteket. Bizony, azóta ezen a téren is nagyot fordult a világ.

Második „könyvtáram” a Zenede földszintjén működő Városi Könyvtár volt. Az az intézmény is a negyvenes évek második felében esett át a demokratizálódás tisztítótüzén. Csak tapasztalati tényekre támaszkodva állíthatom, hogy annyi odaadó olvasója talán azóta sem volt. A háború és az azt követő esemé-

nyek keltette nyomasztó hangulat feloldásában, a normális, civilizált élet visszaállításában a nyomtatott betű véleményem szerint kivételes szerepet játszott. A kölcsönzödsztályon állandó volt a tolongás, mindig sok volt a diák. Négy-öt kívánsággal kellett a mindentudó, állandóan pipát rágó Bašić bácsihoz menni, hogy legalább egy műhöz hozzá lehessen jutni, mert a könyvek többsége kézben volt.

1959-ben már a múzeumban dolgoztam, és a régészeti feladatok mellett elvállaltam a szakkönyvtár vezetését, rendezését is. Ilyen alapon jutott el hozzám egy kósza kis hír, amely szerint a gimnázium könyvtárát egy földrajz szakos tanárra bízta, aki a könyvvállományt revízió alá vette, és alapos rovincsolást végez. Akkorra az már átesett néhány ideológiai és egyéb tisztogatáson, és értékéből azáltal is veszített, hogy összeolvasztották az ifjúsági és tanári könyvtárát a korábban külön gonddal kezelt és nagy értéket jelentő ügynevezett Zomborcevich Vince-féle könyvtárral. A téli szünidő alatt sikerült bejutnom a raktárba, ahol szörnyű kép tárult elé. A padlón összedobálva, nagy rendetlenségben, sokszor széttaposva, százával feküdtek a feleslegesnek vagy talán gyanúsnak minősített magyar nyelvű könyvek, amelyek felett az illető tanár már láthatóan pálcát tört. A látvány alapján keletkezett sejtésem nem volt alaptalan, mert amikor a terem közepén álló vaskályhába nyúltam, abból könyvek üszkös maradványait szedtem ki; mint a középkorban a „lázító” boszorkányokat, úgy vetették őket tüzre. Talán lerítt rólam a megdöbbenés és a felháborodás, mert Z. Z.-tól, az akkori igazgatótól rögtön engedélyt kaptam arra, hogy a „felesleges példányokat” targoncára rakjam, és P. J. egykori tanár, múzeumi hivatalnok segítségével a múzeumba cipeljem. Több száz kötet könyvvel és folyóirattal lett gazdagabb szakkönyvtárunk. Egyebek között hozzánk kerültek komplett okmánytárak, múlt századi bekötött újságok és folyóiratok, az első magyar etimológiai szótár, Orbán Balázs Székelyföld-leírása, szakkönyvek, kézikönyvek és sok más értékes nyomdatermék.

Elmélkedni lehetne az fölött, hogy néha miért bánunk olyan könnyedén, könnyelműen a hosszú évek során, nem kis áldozatok árán létrehozott gyűjteményekkel (nem mindig csak könyvekről van szó) vagy egész könyvtárakkal. Esetenként hajlandók vagyunk értékes, sőt pótolhatatlan együtteseket kiereszteni a kezünkéből, környezetünkéből. Milyen kár volt, például, Milkó Izidor könyvtárának csupán egy részét megvásárolni a város számára, megengedni a Milekić-féle könyvtár szétbomlasztását vagy a Krausz-könyvtár széthordását, és hát a Zomborcevich-könyvgyűjtemény meggyalázását is. Nem lehet, nem szabad megelégedni egy kézlegyintéssel felérő szólásmondással, azzal, hogy „habent sua fata libelli”, vagyis hogy a könyveknek megvan a maguk sorsa, még akkor sem, ha Horatiusnak kétségtelenül igaza volt, amikor azt írta, hogy „em-beri mű nem lesz maradandó” (Ars poetica).

Egyetemista koromban gyakran jártam a Városi Könyvtár olvasótermébe, amelynek akkoriban volt néhány olyan törzsvendége, a régi világ előkelőségei-

nek visszamaradt képviselője, akiket rendszerint ott lehetett találni valamely könyv társaságában; olvasgattak vagy szundítottak egy keveset. Szomszédos házából még be-bejárt dr. Bíró Károly, Szabadka nevezetes polgármestere is. Történt egyszer, hogy kinyílt a nagy szárnyas ajtó, és mögötte szokásos, jól ápolt fekete kabátjában, sétabotját és keménykalapját kezében szorongatva megjelent a város egykori első embere. Becsukta az ajtót, előrelépett az ajtónyílásból, vastag szemüvegén át szuverénül körülnézett a teremben, és jó hangosan jó napot kívánt, majd jóindulatúan, szinte atyáskodva tette hozzá: „Szórakoznak az urak, szórakoznak?!” Csodálkozva és értetlenül fordult feléje az ott levő néhány ember. Ismeretlen volt nekik az illető, meg talán egyesek magyarul sem tudtak, és nem értették az idős ember szavait. Akik értették, azok viszont nem tudták mire vélni a megjegyzést. Nem tudhatták, hogy a város egykori hatalmassága visszaképzelte magát a régmúlt időkbe, és azt gondolta, hogy ismét a volt Kaszinó báltermébe lépett be, ahol a többi előkelőség tárgyal, olvas vagy unatkozik. Kifelejtette az időközben elmúlt 35–40 évet. Egyébként, túlságosan későn tudtam meg, hogy az ő könyvtárát is elprédálták. Folyóiratait eltűzelték, annak maradékait a pincében találtam meg.

MÚZEUM, RÉGÉSZET

Első információim Szabadka múltjáról legendák, hiedelmek útján szereztem. Az egykori vár alatt húzódó és abból kivezető alagutakról hamarabb hallottam, mint Iványi Istvánról és máig is kútfőnek számító helytörténetéről. Azt is mesélték, hogy annak idején a középkori vár körül hatalmas fal húzódott, amelynek anyagából a török kor után a Teréz-templomot építették. A mesék közül a Jókai megfestette kép sem hiányzott, az, hogy a törökök elől a mocsarakba menekült nép a víz alá bújt, és nádszálon keresztül lélegzett.

Komoly, tényekkel alátámasztott cikket erről a témáról először a *Kalangya* egy régi számában olvastam áhítattal. Kovács Sztrikó Zoltán írta valamilyen évforduló alkalmából. Akkor még nem tudtam, hogy egyszer majd ezen a területen nekem is lesznek felelősségteljes megbízatásaim. Hogy érdeklődésem egészen a város és környékének története felé fordult, annak a csírája abban a gimnáziumi körözüvényben található, amelyben az újonnan alakult Városi Múzeum vezetősége a diákságot régészeti szemináriumra invitálta. A meghívást elfogadtam, és végighallgattam az áldott emlékü Schullman Imre doktor előadásait, minekutána 1949-ben a Hingán talált középkori temető feltárásán is részt vehettem. Azután már csak egy csipet véletlen és némi szerencse kellett, hogy végleg a múzeum büvkörében maradjak.

Diplomámmal Ljubljánából jöttem haza, és mindjárt meg kellett tapasztalnom a munkanélküliség nyomasztó érzését, de miután bekerültem a múzeumba, hamarosan megkaptam első régész feladatomat. Ide nyúlik vissza első olyan problémám is, amelyiknek a teljes tisztázása még a mai napig sem sikerült. A

régi Törvényszék közelében építeni kezdték a főcsatorna egyik ágát, és a zentai út kezdeténél mély árkot ástak. Figyelemmel kísértem a munkálatokat, és idejében észrevettem, hogy gyanús gödrök jelentkeznek. A munkásokat óvatosságra intettem, mert leletek voltak várhatók. Rövidesen egy nagy kosárra való épségben maradt, virágcserepekre emlékeztető kályhabetét látott napvilágot. Olyan cseréptárgyak kerültek elő, amelyeknek a használata a középkor folyamán elég hosszú időszakra terjedt ki. Olyan más tárgyakat is vártam tehát, amelyekkel esetleg közelebbi időpontot is be lehetett volna határolni. Ilyen leleteket azonban nem találtunk. De olyan leleteket sem, amelyek azon a területen lakóházakra utaltak volna, vagyis hogy ezen a környéken omlottak össze azok a fűtőtestek, amelyekből az általunk talált betéteket kiszedték, és mint hulladékot (?) az itteni gödrök egyikébe dobták, vagy inkább – helyezték, tudniillik többségük épen került elő. A középkori, illetőleg török kori Szabadka, a hagyományok és az írott adatok szerint is a ferencesek kolostora környékén helyezkedett el. Ezt a Munkásegyletem alapjainak ásása közben (1960) előkerült leletek is bizonyították, amikor nemcsak telepnyomokat és cserépedényeket hozott felszínre az ásó, hanem ráfutottak a 15. század hetvenes éveiben épített vár (kastély) védelmére kiásott négy méter mély árokra is. Sajnálom, hogy nem állt módomban az árkot teljes egészében kiásni, mert biztosra vehető, hogy mint a településről, mind a vár építéséről fontos adatok birtokába juthattunk volna. Visszatérve a kályhabetétekre, mivel urbanizált területről volt szó, ott sem lehetett ásatni, és így nem dönthettem el, hogy a középkori település a zentai utat követve milyen távolságban ért véget, azzal, hogy az a változat is számításba jöhet, hogy az előkerült tárgyakat valami miatt a településen kívül, attól távolabb földelték el. Mivel pénz nélkül rendesen mulatni sem lehet, a régész is arra van utalva, hogy bevarjon egy újabb mélyépítkezést, amikor majd alkalom nyílik a számára, hogy a felszín alá kukkantson.

1986-ban volt például egy olyan terven kívüli feltárás, amely a város történetének egy nagyon érdekes részletére szolgáltatott teljesen új adatokat. A Ferenc-rendi kolostor előtti téren lebontottak három öreg házat, és a tervezett épület alapjai helyén középkori hulladékgödröket találtak, és egy kisméretű temető sírjaira bukkantak. Ásatás kezdődött, amelyet a szabadkai Műemlékvédő Intézet zombori munkatársa vezetett. Az eredményekről eddig a sajtóban csak napi hírek formájában volt szó, részletes jelentés még nem látott napvilágot. Az akkor látottakból és az előkerült leletekből ítélve a kívülálló csupán azt következtetheti ki, hogy azon a helyen a 16. század folyamán temetkeztek. A sírok a vár egykori bejáratától alig 100 méterre, érezhetően hevenyészve lettek megásva, szegényes mellékleteket tartalmaztak, ami más apró körülmény figyelembevételével azt sugalmazza, hogy a vár védelme során elesett harcosok és más áldozatok földi maradványait helyezték itt „örök nyugalomra”. Ismert tény, hogy a mohácsi csatavesztés után szétszéledt török fosztogató egységeknek 1526 szeptemberében a szabadkai várat nem sikerült bevenni,

valamint az is, hogy négy évre rá, 1529-ben, Bécs sikertelen ostroma után is átvonult itt egy török sereg, amelyeknek a szabadkai várba szorult környékbeli lakosság újból sikerrel állt ellen. Lehetséges, hogy 450 év után ezeknek a bajvívóknak az áldozatai kerültek napvilágra, bár itt azt a változatot is fel kell vetni, hogy a Mohácsot és a II. Lajos király halálát követő trónviszály és zűrzavar árnyékában feltűnt szerb felkelő, Jovan Nenad „cár”, a Fekete Ember, szabadkai szereplésének is köze van a dologhoz. Pontosabban annak a támadásnak, amelyet Török Bálint, Szabadka birtokosa vezetett 1527-ben Iván Szabadkán tartózkodó követői ellen, amikor Töröknek a várat sikerült visszahódítania. A kérdés teljes tisztázásához egyelőre további adatokra van szükség. Bízunk a szerencsés véletlenekben, valamint abban, hogy a hiányzó „láncszemeket” időközben nem pusztítja el a nemtörődomség vagy a hozzá nem értő kéz.

A hozzá nem értő kézről jut eszembe egy tipikus muzeológiai élményem. Egy a sok közül.

Mint a múzeum igazgatóját a hatvanas évek legelején felkeresett két idős asszony, akik „régii” rádiójukat kínálták megvételre. A felkínált tárgy nem volt érdemes megvételre, viszont megtudtam, hogy egyikük, a Lujza nevezetű, az egykor Szabadka előkelőségei sorába tartozó, dúsgazdag Manojlović család egyik sarjának, a nagy műveltségű jogásznak és országos képviselőnek, Jocónak a házvezetőnöje volt, akire Manojlović doktor halála előtt rátestálta lakását, ingóságaival egyetemben. Nem szaporítom a szót: az értéktelen rádió helyett értékes festményeket és más unikumnak számító tárgyakat vásároltunk. Mivel már korábban tudtam, hogy Manojlović fényképezéssel is sikeresen foglalkozott, ezért a fotófelszerelés iránt érdeklődtem. Szomorúan hallottam, hogy a kamerának már korábban gazdája akadt. Elkéstem. Rendben van, gondoltam, ha már a kamera nincs meg, maradtak-e negatívak? Azokat is szívesen megvennénk, hátha vannak közöttük a régi Szabadkára vonatkozó darabok. Lujza néniék a negatívak említésekor értetlenül néztek rám. Meg kellett magyaráznom, hogy a negatívak azok olyan üveglapok, amelyeken emberi alakok vagy tájképek vannak fordított megvilágításban. Ezt már megértették, és kivezettek egy beüvegezett teraszra, rámutattak a falat képező rengeteg üvegre, és közömbösen közölték: ők bizony azokról a bizonyos üvegekről lemosták a sűrű réteget, és beépítették a látható üvegfalba. Kis híján rosszul lettem.

Szabadkáról akartam írni. Szabadkáról írtam?

Most a végén látom, hogy városunk egyik nevezetességéről, a Városházáról, az unalomig felhasznált szimbólumunkról, arról a fantasztikus épületről, amelyről mégis oly keveset tudunk, és amely számomra ma is kissé a Csipkerózsika szerepét tölti be, egy szót sem ejtettem. Aztán az emberekről: a Városháza sarkán régi hétfőkön gyülekező munkanélküliekről és gazdákról; a szabadkai korszóról, ahol régen esténként a diákság találkozott, vagy ahol ünnepek

alkalmával drága, széles, suhogó szoknyákba bújtatott szebbnél szebb bunyevác lányok a fél utca szélességében karöltve lebegtek le és fel; a szabadkai tanárokról, orvosokról, ügyvédekről, városelnökökről, párttitkárokról – akik előbbre vitték vagy hátráltatták a város fejlődését. Ezekről a színfoltokról, amelyek mára már történelemmé merevedett emlékekké váltak. Minderről talán majd más alkalommal, habár sokkal jobb lenne, ha valaki nálam sokkal hivatottabb tollforgató írná már meg a városnak annyira hiányzó kulcsregényét.

*„A világ nem akkora, amennyit meglátunk, hanem
amennyit megértünk belőle.”*

(Tamás István)

VÁROSFORMÁLÓK¹

B E L A D U R A N C I

Az enyhén hullámzó homokdűnék és a beláthatatlanul elnyúló róna között terül el a pusztá, a csodálatos végtelenség egyedülálló és rejtélyes látványa. Átitatja a tavasz; a sűrű, harsányzöld fűszőnyeget egy-egy bokros rész, a kanyargó folyóvizek csillogása és a mocsarak tükre tarkítja. Meg-megrezzen a vízfelszín, és susog az áthatolhatatlan nádfüggöny; a lenyűgöző és balsejtelmes mocsár szinte valószerűtlen, némán és örökre elnyeli a beletévedőket, de ugyanakkor biztonságos védelmet nyújt az üldözötteknek. Csupán néhány kút-gém, legelő jószág és a ritka veremkunyhók jelzik a közvetlen veszélyt. Még távolabb a földből kibúvó házikók fognak körül egy testes kúriát, mint alattvalók az uraságot. Hűséges jobbágyok élnek itt, akiknek a szaporodásával növekszik a település. Türelmes és kitartó munkájukkal a földesúr jólétét biztosítják, akit valószínűleg életükben még nem láttak. Emberemlékezet óta ez „a dolgok rendje”; az alázatosságukért járó jutalmat majd a haláluk, azaz evilági tengődésük után kapják meg.

A mocsár szélén, az esetleges fenyegetést sejtető pusztá felé tekintve egy ember ül – egy száműzött! Fellázadt a „dolgok rendje” ellen, s egyszerre egyedül maradt a világon. Kétségbeesetten, rettenetes végzetétől tartva az úzott vad óvatosságával tétovázik azon a vizenyős, süppedős határon, amely elválasztja a pusztát a mocsártól. Hogyan is tudhatná, hogy a szorongással teli napok sokaságából ez a nap – 1391. május 7-e – történelmi dátummá válik majd. Ezt az Ágoston nevezetű forróvérű jobbágyot – nem tudjuk, miért – kiközösítették

az alázatosok csoportjából. Cselekedetével, talán tudattalanul, azok sorsát választotta, akiknek a neve ismertté válik.

Ugyanezen a napon, hatvan kilométernyire nyugatra, Bodrog városában ünnepélyes, méltóságteljes s ugyanakkor félelmetes szertartás zajlik: selyembe és bársonyba öltözött méltóságok tanácskoznak szolgálatkész alattvalókkal körülvéve; Losonczy István macsói bánnal, Bodrog vármegye ispánjával az élen ítélkező napot tartanak. Az elítéltek, de még el nem fogottak névsorában egy adatnak számunkra külön jelentősége van: *furem Agustinum dictum de Zabotka*, azaz „a Zabatkainak mondott Ágoston tolvaj” ezen a napon kerül be a történelembe, ugyanis ekkor jegyzik fel írásos dokumentumban az ő és a szülőhelye nevét!

A Szabadka számára jelentős latin nyelvű dokumentumban pontosan ez olvasható: „. . . a Zabatkainak mondott Ágoston tolvajt, Pakay-i László fia András jobbágyát, ugyanazon Pakay-i András szolgáját . . .”, továbbá a névsorban szereplő többi bűnöst, „. . . bármelyiket, bárki és bárhol fölleli, ezentúl mindenki fölhatalmazást nyer, hogy őket megölje, fölakassza vagy bármilyen kínzásnak alávetse, javaikat és bárminemű dolgaikat magának megszerezze és megtartsa . . . Ezenfelül mindenki, akár nemes ember, vagy bármilyen más állású legyen, ugyanazon büntetésnek teszi ki magát, ha a fent írt gonosztevőket befogadja.”²

Az így halálra ítélt szerencsétlen Ágoston tehát nem lehetett holmfíféle közönséges tyúktolvaj, hiszen nem pazarolták volna rá a tintát! Okkal, ok nélkül-e, mindenesetre súlyos gonosztevőnek nyilvánították.

Ez a nemzetiség és családnév nélküli Ágoston, aki csupán szolgája volt a teljes nevéeknek, kétségtelenül az első „bejegyzett” szabadkai lakos. Egyébként nyomtalanul eltűnt, s magával vitte cselekedetének titkát is. Bodrog városának pontos helyét, valahol a mai Bezdán mellett, még nem tudták hitelesen meghatározni a régészek; nyoma veszett, akárcsak Ágostonnak. Fennmaradt viszont Szabadka nevének első írásos említése! Kár, hogy ezt a dátumot, amelyet valóban semmi sem „terhel”, nem nevezték ki „a város napjává” – hiszen ekkor került be „hivatalosan” a történelembe!

Ám az egyéneket, akik az ezt követő hat évszázadban személyes cselekedetükkel vagy tevékenységükkel városi tekintélyre emelték és egyedülálló várossá fejlesztették a települést, később is a leggyakrabban gátolják és háttérbe szorítják a tespédv vagy elvakult többség névtelen hatalmasságai. Sokuk neve ily módon nyomtalanul elvész, megmarad azonban városépítő kezük autentikus nyoma.

Számos alkotó sorsa épült bele a város részleteibe, amely hatszáz éve terebélyesedik az eltűnt kúria és gazdasági udvara körül, a valamikori mocsár széli átkelőhely mellett. A küllőszerűen vezető utak e kereszteződésén köszöntöttek az északról vagy délről, keletről vagy nyugatról érkezőket, búcsúztatták a Zomborba, Bajára, Halasra, Szegedre, Zentára, Péterváradra indulókat. A ka-

rávánokhoz, ismert és ismeretlen átutazókhoz hasonlóan váltakoztak a földesurak is. Így például a ferencesek épületében megőrződött egykori torony a szorgos és kitartó kutatóknak köszönhetően az egyik földesúr „nevét viseli”, aki erődítmény-kastélyának kapuja fölé bevéslette a torony befejezésének pontos évszámát is: „Hoc opus fecit fieri Magnificus Dominus Joannes Pongracz de Dengeleg Voivoda Transilvanus perpetuus comes . . . cum consorte sua . . . anno MCCCCLXX.”³

Pongrácz János földesúr elégedetlen volt a birtokán levő épület külalakjával és állapotával, úgy cselekedett, mint általában minden új tulajdonos: családjá lakhelyét a szükségleteknek és a kornak megfelelően alakíttatta át. A Pongrácz család igényei nagyobbak voltak annál, amit a meglévő épületek nyújtani tudtak, tehát más korabeli főurakhoz hasonlóan megerősített kastélyt építettek, kényelmesebb helyiségekkel. A kastély minden bizonnyal pompásabb lehetett az előző épületnél, ha már Pongrácz János méltónak tartotta, hogy 1470-ben feliratos táblát helyeztessen a kapu fölé. Rövid ideig élvezhette, mert 1476-ban váratlanul elhunyt. Fia, Mátyás valószínűleg semmit sem változtatott rajta. Az utódok viszont igen, míg a törökök, szokásuk szerint a már meglévő épületet „vették örökbe”, és szükségtelenül nem változtattak rajta. Ebből következtethető, hogy J. Cometh, az udvari kancellária tanácsosa 1717. október 15-i keltezésű jelentésében éppen a Pongrácz-féle szabadkai Castell valószínűleg hű leírását adja. Szerinte ez „egy jól megőrzött őrhely” sáncokkal és cölöpfalakkal övezve, azaz egy magaslaton levő „kerek kastély”. A „kerek” jelző természetesen a környező épületek összességére vonatkozik, míg maga a főépület kétségtelenül egy négyszögletes alapra emelt többemeletes építmény, az akkoriban szokásos lakótorony, boltozatos földszinttel és sima famennyezetes emeletekkel. Csigalépcsőt említ; a „hiányzó” tető pedig feltehetően piramis alakú lehetett. J. Cometh csodálkozik, hogy „nincs föld alatti helyiség”. Nem tudhatott az építész tapasztalatáról, aki nyilvánvalóan feltételezhette, hogy a mocsaras környezetben nincs értelme pincét építeni. Az ilyen erődítményszerű épületekhez hasonlóan viszont belső kutat ástak. A versecinél vagy bácsi váránál szerényebb tornyot, valamint a melléképületeket sáncok, töltések, cölöpfalak és „magyar módon emelt” falak védték. Ezeken kívül, még szintén a magaslaton helyezkedtek el a külső házak és a templom, amelyeket mocsaras környék, a Fűzfás ér nevű folyóvíz, sáncok és cölöpfalak védték. A természeti adottságokkal összhangban, funkcionálisan alakult ki a település, a „Castellum” és a cölöpvár.

Természetesen Pongrácz kastélya és a környező földszintes házak mellől nem hiányozhatott a templom sem. Erről szintén írásos dokumentum maradt fenn. 1496-ban vagy 1497-ben Várdai Péter kalocsai érsek írta a szerencsétlen Lukács szabadkai plébánosnak egyházi kiközösítés okából az elmaradt egyházi adó miatt.⁴

A hívek engedetlensége és a hatalmas egyház átka – egy évszázaddal az elátkozott Ágoston után!

A XV. század végén meghal Pongrácz Mátyás is, s a XVI. század elején a Castrum Zabathka Török Imre bán tulajdonába megy át, majd annak fiáé, Bálinté lesz. 1526-ban a török had eredménytelenül veszi ostromzár alá, az erődítmény-kastély szabad marad. Ezután Jovan Nenad székhelyévé válik, majd 1543-ban Szabadkát a szegedi szandzsákhhoz csatolják. A török zarnokság keserves időszaka következik, amikor időnként keresztények és más istenhívők is rá-rácsapnak a jobbágyokra. Az elmenekült és megtizedelt katolikus jobbágyok helyére délről más menekültek érkeznek. Az erődítményben török helyőrség van, Szabadkára és a környékbeli helységekre délszláv népesség települ. A néhai Lukács plébánost szerb pópa követi.

Hová tűnt Lukács egykori szabadkai temploma?

Ismeretes, hogy a környékbeli falvakban is voltak katolikus templomok; a romok sokáig megmaradtak, s a nép emlékezete megőrizte őket a „templomhely”, „templomdomb”, „klisa” helynevekben. A régészek a város környékén fellelték néhány templom alapjait.⁵ Hogyan lehet, hogy éppen a már 1496-ban létező szabadkai tűnt el nyomtalanul? Valószínűleg már korábban is létezett, mert nem hihető, hogy a kastélyt építtető Pongrácz család nem törődött volna a hívőkkel. A legkevesebb, amit megtehettek, hogy a meglévő templomot felújították, talán kibővítették, a fa haranglábat toronnyal cserélték fel.

Evlija Cselebi török utazó 1665 táján ír egy itteni dzsámiról, amelyet „várbeli”-nek nevez.⁶ Ezek szerint a falakon túli alsóvárosi templomot nem alakították át dzsámivá. Talán ideiglenesen használták erre a célra, míg el nem készült az „igazhitűek” imaháza. Azután talán az enyészet sorsára jutott, vagy más rendeltetést kapott. Meglehet, hogy a leteleplülő pravoszlávoknak szolgált elsődlegesen szerény keresztény objektumként.

Iványi István a pravoszláv templom említésekor így ír: „Határozott adatunk a templomról nincsen, az öregek is csak annyit tudnak mesélni, hogy az kisedded kápolna volt kékre festett deszkapadlással; a mostani templom pedig annak harmadszori újjáalakulása . . . Elég sajtáságos dolog, hogy 1746-ban, midőn a helybeli szerbek mind a városból elköltözni határoztak, az itt hátramaradó templomjok iránt semmiféle intézkedést nem találunk, sőt még felemlítést sem; jöllehet egyéb ingatlan vagyonukról intézkednek.”⁷

A szerb pap természetesen tudta – az öregek emlékezése alapján –, hogy elődeik annak idején ideiglenesen az elmenekült hívők elhagyott templomcskáját használták. A templom külseje is megerősítette ezt, habár idővel kibővítették, a torony a nyugati, a szentély pedig a keleti oldalon volt. A török uralom után is pravoszláv templomként szolgált. Az ide költözött katolikusok a ferencesek segítségével új templomot kapnak az erődítmény épületei között. Az ódon kápolna tulajdonjoga tárgyatlanává vált. Maga Iványi is ezt írja: „. . . a

városi hajdani templom is nyom nélkül semmisült meg, hollétéről még a sejtelem árnya sem maradt ránk.”⁸

Hogy a templom nyomtalanul eltűnjön, annak semmi oka sem volt. Szabadkát nem perzselték fel, s nem voltak kegyetlen, romboló összetűzések sem. A pravoszláv öregek még emlékeztek a kék mennyezetű kápolnára. Tehát Lukács plébános hajdani templomát a Pongráczok idejében szilárd anyagból építették, fennmaradt, csupán a rendeltetése változott meg. Megvolt még 1697 szeptemberében is! Akkor ugyanis Savoyai Jenőnek, a zentai győztes hadvezérnek a térképrajzolója, miközben a katonaság Szabadka mellett Mélykút felé vonult, felvázolta *Sabastka* városka első látképét.

Megisméltódtt hát, csak más összefüggésben, az írásom elején feltételezett látvány 1391-ből: *egy ember a messzeségből nézi Szabadkát*, három évszázaddal később, azaz három évszázaddal előttünk.

Savoyai seregének kivételezett személye 1697. szeptember 28-án tehát nem sátorveréssel foglalatzkodott. F. N. de Sparr festő és térképrajzoló néhány lovas kíséretében a tó partján lovagolt. A katonák lármájától felvert madarak rikoltozása törte meg a nád egyhangú susogását s az alkony hangulatát. A másik oldalon a végtelen pusztá nyúlt el. A messzeségben föltűnt a magaslaton lévő városka. Az élet izgalmas látványa az egyhangú végtelenségben! Természetesen a festő számára. Az elfásult harcosok nyugovóra készültek, a hadvezér kísérete meg ismételten a nemrégii győzelmet ünnepelte.

A térképrajzolóknak kétségtelenül az volt a feladata, hogy vázlatot készítsen a táborról és a környékről, adalékul a sereg telelőre való diadalmas visszatéréséről szóló krónikához. Időközben a nap lemenőben volt a láthatáron levő rejtélyes város mögött. Az ellenfényben kirajzolódott az erődítmény és a torony – a keresztény civilizáció jelképe. Semmi más! Elegendő viszont ahhoz, hogy az érzékeny művész az emlékezetébe vesse. Másnap a sereg elvonult, a festő pedig *a nyeregben ülve*, sietősen több lapra is felvázolta a tájképet, összesűrítve a látottakat, *megrajzolta a részleteket a később befejezendő egészhez*; a katonák elhelyezését a felismerhető környezetben, tehát: *a tábort, a tavat és a várost*.

Elsősorban térképrajzolóként, F. N. de Sparnak az volt a kötelessége, hogy lerajzolja a tó melletti tábort; ezt „madártávlatból” tette, mint a térképeknél szokás, de fölül, mintegy irányjelzőként teljesen felismerhetően megrajzolta a városkát is. Szabadka rajza tehát nem részletes, csupán vázlatként van jelen az alapmotívum (a munkafeladat) hátterében. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a festő más vázlatokat is készíthetett Szabadkáról. A későbbi feldolgozás során Szabadka kétféleképpen is megjelenik: először a templomtorony nélkül, a második változaton pedig a templommal. Az első rajzot Magyar László helyszínrajznak tartja, míg a színes felvétel szerinte később készülhetett.

Nekem úgy tűnik, hogy mindkét látkép később keletkezett, tehát rajzasztalon, valószínűleg már Bécsben, és semmiképpen sem a helyszínen. Nehezen

hihető, hogy a térképrajzoló bármelyik „végső változatot” a Mélykútra vonulás közben készítette volna.

Számunkra az alapvető kérdés azonban *a templom ábrázolása Szabadka első látképén*, azaz az 1697. évi állapot. Az első változaton (tollrajzon) kis jóakarattal a vonalak és foltok között *toronyot* is vélhetünk, de ugyanakkor tagadhatjuk is. A másik képen (akvarellen) *a templom ott van!* Magyar László, aki mindkét változatot kézbe foghatta, ezt mondja: „. . . a legnagyobb valószínűséggel állítható, hogy a színes látkép szintén de Sparr alkotása.”⁹ Természetesen! Csak-hogy a színes változat azért készült, hogy tetsszen a nézőknek, s ezért az akvarell-látkép „szabadabb”, hangsúlyozni kellett, hogy a tetők pirosak, de nem kételkedhetünk a templom létezésében. Nem a képzelet rajzolta oda utólag! Elsősorban azért nem, mert az ilyen felületesen megrajzolt képen is ott van a templom, ahol a valóságban is. Továbbá bármennyire is homályos, felismerhető, hogy szilárd anyagból épült középkori kis falusi templomot ábrázol. Végül az 1747-ben készült Kaysser-féle térkép megerősíti az akvarell elrendezését. Ötvenévnyi különbséggel túlságosan sok lenne a véletlenszerű azonosság.

Sajnos Szabadka régés-régi sajátossága „a rombolva építkezés”. Nemcsak a történelmi városmagban, ahol megtalálni a városfejlődés minden szakaszának a rétegét, hanem nagyobb körben is úgy emeltek épületeket, hogy örökre eltüntették az előzőek nyomát. Így történt már az első erődítménnyel, a háromemeletes toronnyal is, az 1697-ben megrajzolt első látkép után nemsokára, majd tovább mind a mai napig – amikor nincs pénz a régészeti ásatásokra.

Az erődítmény teljesen megsemmisült, amikor kolostorra alakították át. A török időben ferencesek jöttek ide Szegedről, hogy vigaszt nyújtsanak a mocsarakban és a pusztában megbúvó, szétriadt népnek. A szerzetesek később a lakótoronyban találtak ideiglenes szállást, s ezzel az építmény elveszítette az elsődleges rendeltetését. Sőt, 1730-ban a várból templom lett.

Erről száz évvel később, 1828. február 12-én, a valódi „városháza” alapköteletelekor Szárits József így beszél: „. . . Díszeskedett mindazonáltal ezen tsekély Katona Erősség – azon a’ helyen, a’ hol most a’ Nagyon Tisztelendő Szt. Ferentz Szerzetesek Templomjok, és Klastromjok vagyon – egy Török Ágától lakott Kastéljal, és egy Metszettel – a’ melyikis magok épségökben Nagy-Atyáink kezeire által jutván – a’ Török Metszet ugyan Római-Katholikusok Kápolnájába – Aga lakó-háza pedig azon Szerzetesek, és Lelki Atyák számára, kik de többnyire Szegedről . . .”¹⁰

A ferencesek templomának belsejét 1735-től kezdve díszítik barokk stílusú képekkel és oltárokkal.¹¹ Anton Horger szobrászt és Sebastian Stetner festőt említik, később Pesky Józsefet (1795–1862), a középszerű biedermeier festőt. A ferenceseknek nyilvánvalóan nem volt annyi pénzük, hogy nevesebb művésztől rendeljenek. Viszont kétségtelenül ők *alapították meg 1747-ben* a gimnáziumot, s egészen a XIX. század végéig ők adták a tanárokat és az igazgatót

is. A diákokkal rendszeresen *színelőadásokat* is tartottak, főleg az iskolaév végén.

A várnak katolikus templommá való átalakításával egyidejűleg (amelyet Mihály arkangyal tiszteletére személyesen Patacsity Gábor érsek szentelt fel 1736. április 15-én) az ősi szabadkai templomot a pravoszláv hívők felújították és kibővítették.

Szabadka városiasodásának jelentős mozzanata volt a Jézus mennybemene-
telének szentelt templom ikonfalának befejezése 1766-ban. Az ismeretlen
mester kiváló festő volt, s mintegy harminc ikonja került a barokk stílusú
együttesbe. Alkotásai biztos kezű, szakavatott, sajtóságos művészről tanúskod-
nak. Ez az ikonostáz (amely később a kisebb sándori Szent Dömötör-templom-
lomba került) „a szerb barokk festészet csúcsát jelenti”.¹² Jóval később írja
Dinko Davidov művészettörténész: „A barokk stílus a szerb művészetben ösz-
tönözte a szellemi horizont kitágulását, s ez végső sorban azt jelentette, hogy
a szerb polgári osztály befogadta a felvilágosodás és a racionalizmus eszmé-
it.”¹³

Elgondolkodtató az imaházak érdekes sorsa a várossá formálódás folyama-
tában!

Lehet, hogy a jobbágy hívek amiatti végső elkeseredésükben, hogy a XV.
század végén, Pongrácz idejében túlságosan nagy terheket róttak rájuk a szilárd
anyagból készült templom építésekor, megtagadták a kalocsai érsekségnek jár-
ró adó fizetését? Ezzel az engedetlenséggel került a néhai Lukács plébános
maradandóan a történelembe!

Később az engedetlen katolikusok templomában, talán rövid ideig, más val-
lásúak Allah nevét zengték, majd utánuk a pravoszláv hívek saját istenükhöz
imádkoztak ugyanott. Mindössze százméternyire ettől a régi, *hármás metamor-
fózison átment egyházi épülettől* volt a várbeli dzsámi, amelyből később a ferenc-
cesek temploma lett.

„Isten az emberben lakozik” – mondják a bölcs és toleráns emberek.

*Talán éppen a szabadkai imaházak sorsa is meghatározta a másság iránti
toleranciát, a többnemzetiségű város jellegzetességét?*

A város természetesen nem lesz mentes attól az emberi gyarlóságtól, hogy
lakosai civakodjanak, veszekedjenek, s a szomszédban ellenséget véljenek fel-
fedezni. Mindenki a maga igazát keresi; még a pópák és a ferencesek is vetél-
kednek ugyanazon katolikus lelkekért; egymást akarják felülmúlni a nemzetek
és a pártok, gyűlölködnek a gazdagok és a szegények, lenézik egymást az ősla-
kosok és a „jövvények”. Mégis, mindezek ellenére, különösen akkor, amikor
megkezdődött az igazi városiasodás, *felismerhetőbbé válik a polgári osztály tö-
rekvése, hogy Európa felé forduljon* a bezárkózott hagyományörzők és ügyeltes
patrióták csökönnyös földszinti mentalitásával szemben.

Nem mintha nem lehetne bölcsőbb és hasznosabb példát találni, de a városia-
sodás légkörének jellemzésére Iványi Istvántól veszünk egy jellemző történetet.

Ranic plébánosnak és közeli barátjának, Kovács Lipót bírónak az összekülönbözéséről van szó. Ez utóbbiról írja Iványi, hogy: „... itt az első *kávéházat* nyitotta meg és *biliárdot* állított fel benne. Ebben hihetőleg többen az úri osztályból nem egyszer mulaszták el játék közben a misét és a hitszónoklat idcjét. – Ránics szenvedélyes, heves felszólalása ezen akkor még polgári vétségnek is tartott visszaélés ellen nemcsak a tulajdonos bíróval veszíté őt össze, aki viszont avval vádolta a plébánost, hogy lakásán egész éjjeken át kockajátékot tartott, mely nem egyszer durva tettelegességekkel végződött; hanem ezen és más fellépése által az úri osztály nagyrészt is maga ellen haragítá.”¹⁴

Biliárdozni ugyan még a XVI. század legelején kezdtek a francia udvarban (körülbelül akkor, amikor a szabadkai *castrum* 1504-ben Török Imre tulajdonába került); jó sok időbe telt hát, míg a biliárd 1787-ben Szabadkára is eljutott! A város ekkor már nyolcadik éve szabad királyi város *Maria Theresiopolis* névvel. Az 1773-ban megkezdett templom az 1787. évben készült el, jóllehet még csak a tervrajzokon volt két tornya. Amikor majd végleg befejezik, a két torony közötti oromzat csúcsán helyezik el Szűz Mária nyolc láb magas kőszobrát, Held Frigyes szobrász alkotását. (Held 1778 óta budai polgár és elismert művész.) Ekkor, 1798-ban kapja a város az első köztéri szobrot.

Százegy évvel később, 1899 júniusában, egy fejlődő városhoz illően, már az első mozibemutatóra is sor kerül Szabadkán. A sajtó „Lumière-rendszerűként” harangozza be, annak alapján, hogy 1895. december 28-án a Lumière fivérek mutatták be a világ első filmjét Párizsban. A szabadkai vetítés a Pest Szállóban volt, annak az épületnek az egyik szárnyában, amelynek a másik részében 1854 óta a színház működik. A szálló és a színház tervezője Scultéty János (1806–1873) még 1848-ban írta az alábbiakat: „... a mostani vendégfogadó nem építetett mostani időre, hanem századokra, mire való nézve nehogy ezen helyzete miatt gúny, közbotrány és jövődöbéli építkezésekre akadályt szolgáljon...”¹⁵ Alkotói lelkesedése mellett ugyanakkor jövőbelátóan felelősségteljes is volt, ahogyan az egy igazi városformálóhoz illik. Nem volt az egyedüli, szerencsére sok más lelkiismeretes, nagy felelősségérzettel rendelkező és ihletett városalakítónk volt.

Ezek egyike mindenképpen Titus Mačković (1877–1919), aki neo stílusú épületeket tervezett. Arányosan hangsúlyozta az urbánus szerkezetet, abban a szellemben, amelyet ő is és más hozzá hasonló építész az európai központokban elsajátított. Ezek az épületek külalakjukkal tanúskodnak a múlt század végi szabadkai polgárokról.

Ennek a Szabadkának 1825-től kezdődően rajziskolája is van, ahol Oberto Anastasius ferences barát tanítja rajzolásra és a szépség értékelésére mind a gimnazistákat, mind az iparossegédeket.

Az első iskolázott festő Aksentije Marodić volt, aki Szabadkán született 1838-ban, Bécsben tanult, és Újvidéken hunyt el 1909-ben. Stipan Kopilović (1877–1924) bajmoki borbélysegéd Pesten, Münchenben, Párizsban, Firenzé-

ben és Rómában tanult, kiemelkedő impresszionista festő volt, egyike a legjobbaknak a Vajdaságban.

A városban már 1886-ban képtára van, ahol „fővárosi művészek” festményeit is meg lehetett vásárolni; a századforduló nevezetes *korzóján* pedig, ahol villamos csilingelt, ünneplőbe öltözött környékbeli tanyasiak, diákok és inasok, polgári családok gyermekei sétáltak, s közülük sokan könnyedén társalogtak három nyelven is. A korzón levő három szálloda éttermeiben, kávézóiban üzletemberek, gazdag földbirtokosok, hivatalnokok és járadékélvezők lapozgatták az európai központokból érkezett újságokat.

Ez volt a világ felé forduló többnemzetiségű Szabadka, ahol érezhető volt az ambiciózus vágy, hogy „európai külsejűvé” váljon. Ebben a városban emelték a zsidók 1902-ben a zsinagóga gyönyörű kupoláját a bérpaloták fölé. Hrabovszki Oszkár két évtizeddel későbbi értékelő jelentésében írja: „Művészeti, esztétikai és anyagi értékén túl, az épület a szerkezete miatt is egyedülálló és rendkívül ritka tájainkon. A kupola ácsszerkezete igazi mérnöki és iparosi remekmű, míg a belső kupolák és a rabcifalú boltívek szerkezete ritkaságnak számít mifelénk, s tekintettel az építés idejére (1902) avangárd, ugyanakkor pedig rendkívül eredményes vállalkozás.”¹⁶

Csupán két évvel később fejezték be a Raichle-palotát, Raichle J. Ferenc (1869–1960) építészmérnök házáat, az autentikus művész sajátos alkotását, amely szellemében a barcelonai híres Gaudihoz áll közel, de ugyanakkor épült, mint az ismert Casa Battlo és Casa Milá.

A zsinagóga tervezője, a „jövevény” építészek: Jakab Dezső (1864–1932) és Komor Marcell (1868–1944) álmodták meg a szabadkai városházát, amely 1908-tól 1910-ig épült, a belső munkálatokat pedig 1912-ben fejezték be. Egyedülálló példája az építészet és az iparművészet szintézisének, *egy kor megismételhetetlen emlékműve*, a szecesszió nemzeti változatú építészetének példája.

A mindennekfőltt funkcionális építmény pompás együttesét a váltakozó térfogatok, csipkézett tetők és a beltér együttese adja; ez utóbbiban a mesterialien megmunkált fa, vas, réz, kerámia, vitrázsok és falfestések tobzódásán ámulunk el.

A városházával egyidejűleg szintén Jakab és Komor tervei alapján alakítottak ki egy épületegyüttest a Palicsi tó partján, ahonnan két évszázaddal korábban F. N. de Sparr festő és térképrajzoló nézelődött az akkori kisváros felé.

A legutóbbi századfordulón a pusztát termékeny szántóföldekké változtatták, a város szétterült a síkságon, lakosságának száma alapján az ország harmadik városává vált. Épületei viszont sajátossá tették! Az 1697-ben keletkezett látképen csupán a városról és a templomtoronyról lehet ráismerni, míg az 1912 szeptemberében készült kép már építészeti remek, elsősorban épületek sorát mutatja a város felismerhető jelképeiként.

Ami a szecessziót, ezt az utolsó nagy stílust megkülönbözteti az előzőektől, az az, hogy az *építészet*tel és az *iparművészet*tel a *Gesamtkunstwerk*nek a

példáit formázza meg, vagyis a kor szellemében megteremti a művészeti ágazatok és a technológia mindent átfogó összhangját. A szintézis utáni vágyból következik a káosz legyőzésének alkotói programja. Az összes alkotói műfaj egységes hatásában keresik a harmóniát, a kollektív törekvések eredményében az egyén méltóságának varázslatos képletét: a művészet–munka–élet hármasságát.

A művész iparosok, e szintézis nélkülözhetetlen tényezői, a századfordulón hatalmas energiát gyűjtöttek magukba – ami ma már ismeretlen. A mesterségekben találta meg a korábbi földhöz kötött, jogfosztott egyén a felszabadultságot, méltóságot és reményt; a mesteremberek nem békéltek meg a dolgok hagyományos rendjével, s ezt a kézművesség alkotó energiájába sűrítették. Az iparos – a szó valamikori értelmében – megőrizte a *szakma becsületének* a tiszteletét, a felelősséget, az ambíciót és a kreativitást, s ezáltal az autentikus alkotóhoz hasonulva, a művész méltó partnerévé vált. A szabadkai szintézis *kézműveseinek* többsége bejárta a földhözragadtság kilátástalanságától az inaszkodáson át a mesterség elsajátításáig vezető utat. A mesterek közül többen is valamikor az itteni rajziskolába is jártak. Önálló vállalkozókként később tu-catnyi fiatalból neveltek magukhoz hasonló szakmabelit.

A szabadkaiak a neo stílusok és eklektikus egyvelegek urbánus szerkezetében olyan mestereket „iskoláztak ki”, akik képesek voltak megvalósítani a szecessziós szintézis feladatait; szívesen fogadták be a tudásukat bizonyító jövevényeket is. A zsidók a *zsinagógával* „igazi mérnöki és iparosi remekművet hoztak létre”, *Raichle palotája* a szecesszió magyar változatának forgatagába tartozik, holott megálmodója német volt, otthonának belseje keleties volt, míg a pompás homlokzatot a parasztkorok hullámos oromzata ihlette. A *városháza* minden díszes pompája ellenére tökéletesen célszerű adminisztratív épület s áttekinthető, a világos folyosók és a hat lépcsőház adja a vízszintes és függőleges összeköttetés, liftek és központi fűtés van benne, minden irodának természetes a fényforrása. A földszint az üzletké és a vendéglátóiparé, az első emelet az ügyfélfogadás és a reprezentálás céljaira szolgál. Minden a modern ember igényeivel van összhangban. A *palicsi nyaraló- és fürdőhely* épületei a fantáziadús formák és színek mellett a rendeltetés, az építészet és a természetes környezet összhangjának a példái.

Ma, amikor a szabadkai városháza a századforduló európai építészetének az egyedülálló műemléke, kit érdekel vajon, hogy az a szecesszió magyar vagy más regionális változatának stílusjegyeit viseli? A szülőföldhöz kötődést csak azoknál a művészi alkotásoknál értékeljük, amelyek univerzális jelentésűek, marandóan időszerűek, s üzenetük a jövőnek szól.

A szecesszió szétfeszítette minden alkotói műfaj tradicionalizmusba csontosodott héját önmaga furiózus formálásával. Leginkább azonban az önmagával szembeni ellenálláshoz járult hozzá; az alkotói fékezhetetlenség erőteljes ébredését ösztönözve, kiváltotta az alkotóknak a kánonoktól való irtóztatását. A

felszabadult energia mindent átfogó alkotói mozgalomként söpört végig a huszadik századi szintéren. Csupán a szintézis példáit hagyta maga után marandó kihívásként, annak jeléül, hogy az ember mindig az egyén és a közösség összhangja, a különbözőségek egysége után vágyakozik.

A szabadkai urbánus szövet a századforduló és annak művészete után is terebélyesedik, gazdagodik mind a mai napig. Azonban minél távolabb kerül a saját korától, s minél több új épület fogja körül, a szabadkai városháza annál gyakrabban közvetít metaforikus üzenetet. Szintézisét mindinkább úgy értelmezzük, mint a városlakók összhangjának jelképét, ennek a környezetnek a jellegzetességét. A körülmények folytán, véletlenül-e vagy sem, 1994-ben egyidejűleg két műcmlék helyreállítását kezdik meg: Sándorban restaurálták a Szent Dömötör-templom homlokzatát¹⁷, s felújították a városháza tornyának tetőborítását.

Az 1766-ból származó sándori ikonosztáz a máig rejtélyes választás és mérce első jelzőköve. A városháza úgyszintén egy rejtélyes döntés csodálatos eredménye. *Mindkét esetben a szabadkai polgárok határoztak. Hajdanában kiváló festőt választottak ki, amikor ebben semmilyen tapasztalatuk sem volt. A századfordulón pedig meghatározó jellegű építmény tervét fogadták el, holott nem voltak jövőbe látók.*

1994 szeptember éjszakáján, 1995 hajnalán föltűnik a televízió képernyőjén a városháza tornya, a sötét háttérből petárdák durranása és fegyverropogás hallatszik. A jókedvet lövöldözéssel fejezik ki! A nézőket szorongás fogja el. Akárcsak az egykori Ágoston a puszta és a mocsár határán. Csak a környezet változott meg: a mocsarat nem a víz okozza, hanem a primitivizmus hordaléka, s a puszta sem az ekét váró síkság, hanem a reménytelenség végtelenje. Szerencsére Szabadkának az említettekén kívül számos más jellegzetessége is van környezetében és polgáraiban, gazdag kincsesháza emberi méltóságából és alkotóerőből, hogy csöndben és büszkén áttekintve a múlt jelképeit, a jövőbe nézzen.

KARTAG Nándor fordítása

JEGYZETEK

¹ E „konstrukció” felépítéséhez Magyar László, Ulmer Gáspár, Szekeres László és mások megjelentetett szövegeit és kutatásait használtam fel alapul.

² Magyar László: Szabadka nevének első említése, *Koreni – Gyökerek*, I., Istorijiski arhiv – Történelmi Levéltár, Szabadka, 1991. 35–39. l.

³ Ulmer Gáspár: Tvrdava podignuta 1470. godine, *Pro Memoria*, 5., Monografija, Szabadka, 1988. április 15.

⁴ Iványi István: Szabadka szabad királyi város története II., *Okmánytár*, 5., Szabadka, 1892

⁵ Szekeres László: Szabadkai helynevek, *Életjel könyvek*, 6., Szabadka, 1975

- ⁶ Dr. Györe Kornél: Szabadka településképe, *Életjel könyvek*, 12., Szabadka, 1976
- ⁷ Iványi István: I. m. 325. l.
- ⁸ Iványi István: I. m. 259. l.
- ⁹ Magyar László: *Életek, iratok – Iratok, életek*, Forum, Újvidék, 1994 (Szabadka legrégibb látképe, 19–24. l.)
- ¹⁰ Szárits József: *Beszéd, Koreni – Gyökerek*, 1., Istorijiski arhiv – Történelmi Levéltár, Szabadka, 1991, 241–251. l.
- ¹¹ Dr Ante Sekulić: *Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici*, K. Z. „Kačić”, Split, 1978
- ¹² Likovna enciklopedija, 1., JLZ „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1984, (dr Miodrag Kolarić: Aleksandrovo, 7. l.)
- ¹³ Restauracija fasade crkve sv. Dimitrija velikomučenika u Aleksandrovu, Meduopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica, 1994. november (idézet dr. Dinko Davidovtól, *Zbornik likovnih umetnosti*, 1975)
- ¹⁴ Iványi István: I. m. 293. l.
- ¹⁵ Történelmi Levéltár, Szabadka, N. P. 1. doboz, 7. boríték
- ¹⁶ Dr inž. arh. Oskar Hrabovski: *Izveštaj o izvršenom pregledu i ekspertizi o stanju konstrukcije zgrade sinagoge u Subotici* 25. IX 1976. (Arhiv pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad, br. 01–480/3, 1976. IX. 29.)
- ¹⁷ Az ikonosztázt 1909-ben helyezték át a sándori (Aleksandrovo) templomba. A sándori templom homlokzatának restaurálását Jagoda Alavantić építésszámológ, a szabadkai Műemlékvédő Intézet munkatársa vezette 1994-ben

ADATOK SZABADKA KÉZMŰVESIPARÁHOZ (1849–1872)

MAGYAR LÁSZLÓ

Az 1849. március 4-én kelt birodalmi alkotmány, valamint az ugyanez év november 18-án kiadott császári pátenst értelmében létrejön – külön közigazgatási területként – a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, melyet ideiglenesen a Temesváron székelő tartományfőnök (Landeschef) irányít.¹ Bécs ezzel azt akarta megtorolni, hogy a magyarok a forradalomban a Habsburgok ellen fordultak.² Az 1851. augusztus 17-i belügyminiszeri rendelet a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság politikai közigazgatási szervezetét rögzíti. A közigazgatás élén temesvári székhellyel a kormányzó (Gouverneur) állt, s az egész tartományt öt közigazgatási területre (Kreis) osztották fel. A kerületek járásokra (Bezirk) oszlottak. A zombori kerületet a zombori, külai, apatini, bajai, zentai és a szabadkai járások alkották.³ Újvidék, Zombor és Szabadka városokban a politikai közigazgatást a városi magisztrátus végezte. A kerületek székhelyein

kerületi törvényszékeket (Kreisgericht) létesítettek. Szabadkán és környékén az igazságszolgáltatás a járásbíróság (Bezirksgericht) hatáskörébe tartozott.

Az 1860. október 20-i diploma visszaállította a vármegyék önállóságát, majd a december 27-i rendelet megszünteti a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot (visszakerül Magyarországhoz).⁴

A Szerb Vajdaság kora (az ún. Bach-korszak) merev központosítású bürokratikus rendszer volt, amelynek hivatalaiban a német nyelv dominált, valamint az alacsony műveltségű és megvesztegethető idegen hivatalnokok intézkedései tartották rémületben a lakosságot. Vajdaság tehát csak a nevében volt szerb, hiszen német volt a hivatalos nyelv. A lakosság ezenkívül szerb, magyar, román és bunyevác nyelven is fordulhatott kérelmével a hatósághoz,⁵ ennek ellenére e rendszer távolról sem teljesítette az elvárásokat, a nyugalmas életet. A kegyetlen robotolás és adóztatás, a rablógazdálkodás és betyárkodás, a fokozódó katonáskodás félelemmel töltött el minden halandót. Nagy teher hárult Szabadkára a gyakori császári hadosztályok elszállásolása, az egyéb katonauyi és gazdasági kérdésekben is.

Az észak-bácskai város lakosainak száma az 1850-es években meghaladta már az ötvenezret. Vizsgálhatjuk tehát az érem másik oldalát is: Szabadka polgárosodásának folytonosságát, a nyugati civilizációhoz való közeledését, gazdasági fejlettségét . . . A levéltári és más források tanúsítják, hogy az ország egyik legnépesebb városának hatósága már az 1850-es évek elejétől a vasút létesítésén szorgoskodott; felépítik az országos hírű városi színházat, alapítványokat, tanintézeteket, középületeket, utakat létesítenek, valamint a város bel- és külterületein fásítanak, számos városfejlesztési munkálatot és egyéb beruházásokat végeznek.⁶ A palicsei fürdőintézet létesítésével új látlatok nyíltak a város fejlődésében . . .

A polgárosodás európai megnyilatkozásai azonban kézzelfoghatóbban törnek felszínre a Bach-abszolutizmust követő korszakban. Hadd mondjuk előbb el, hogy az önkényuralom megújítása és a kiegyezés előkészítése (1861–1865) időszakában Szabadka csak nagy nehézségek árán indulhatott el a tőkés fejlődés útján, mert számos tényező befolyásolta a gazdasági kibontakozást. Az 1867. évi kiegyezés a Habsburg Birodalmat dualisztikus alapon szervezte újjá. Vagyis az egykori osztrák császárság kétközpontú (dualista) Osztrák–Magyar Monarchiává változik át. A kiegyezés megszüntette az önkényuralmat, és elősegítette a kapitalizmus megerősödését, viszont gyűlöletet szított a magyarok és a nemzetiségek között. A kiegyezés első megnyilatkozásait: az alkotmányosság helyreállítását, a megyék autonómiájának visszaállítását, a sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot rokonszenvvel fogadta a lakosság. Tömegeken alakulnak meg a különböző társadalmi körök, egyesületek, kaszinók . . . Azonban politikai egyesületek alakítását nem engedélyezték. Viszont a különböző pártok létrehozása elé immár górdítottak akadályt.

Az 1850 és 1873 közötti időszak az európai tőkés gazdaság expanziós szakasza volt, s a kibontakozó iparosodás ösztönösen hatott a Monarchia mezőgazdaságának fejlődésére is. Az iparosodás kezdeti szakaszában nagy segítséget nyújtottak a fejlettebb országokból importált gépek és termelőberendezések, az átvett műszaki eljárások, a külföldről jött ipari vállalkozók, szakmunkások. 1867-ben a Habsburg Birodalom lakosságának 70 százaléka a mezőgazdaságból tartotta fenn magát.⁷ A kiegyezés után a vasutak építésével, a mezőgazdasági és ipari gőzgépek elterjedésével növekszik a termelékenység, a kivitel. Egy ideig felvirágzik még a kézműipar néhány ága is. Azonban a céhrendszer felszámolásával (az 1872. évi ipartörvény szüntette meg a céhrendszert) fordulat állt be az iparüzés terén: még inkább visszaszorult a háziipari tevékenység. Ekkor többek között az ipartámogató törvények tették lehetővé az ipari forradalom, a nagyipari fejlődés kibontakozását. Hozzáfűzzük, hogy egyes iparágak továbbra is szorosan kötődnek a gyáripari termeléshez, s a gyáripar fejlődésével kialakul az ipari burzsoázia.

A szabadkai kézművesipar 1849 és 1872 közötti időszakára viszonylag bőséges források állnak rendelkezésünkre. De ezeknek bármily tekintetben való összegezése, bemutatása nem kis nehézségbe ütközik, mert ha csak a céhkézművességre gondolunk, valószínűleg maradtak még vidékünket érintő fontos adatok a külföldi levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban és magángyűjteményekben is, hiszen a kézműveseknek egykor nagy mozgásterületre volt szükségük. Mi főként a levéltári kutatásokra támaszkodtunk, annál is inkább, mert eddig e témakörből Szabadkára és környékére vonatkozóan kevés munka látott napvilágot.

A nyugat-európai kézműipar (manufaktúra) fénykora a 16. századdal kezdődött, s egészen az ipari forradalomig tartott.⁸ A történeti Magyarországon a céhrendszer – mint az Európa-szerte elterjedt kézművesipar szervezeti formája – több mint ötszáz évig állott fenn.⁹ A céhek olyan érdekvédelmi testületek (szervezetek) voltak, amelyekben egy-egy iparág kézművesei tömörültek. A magyarországi városfejlődés eltért és elmaradt a nyugat-európaítól, ezért a céhes kézművesipar fejlődése Magyarországon sok tekintetben különbözött.¹⁰ – A 19. század évtizedeiben még utóvirágzását élő céhteületek szigorú szabályok szerint működtek, s tevékenységüket írásba foglalt kiváltságlevéllel (privilegium) szabályozták. A céhtagok egy évre választották a céh élén álló egy vagy több céhmestert. A fő céhmester irányította a céhtestületet, gondoskodott a céhszabályok betartásán, büntetéseket is kiszabhatott. Felügyelt a céhládára, amelyben a céh iratait, pecsétjét, értéktárgyait tartották. Nála voltak a céhedények, s a céh hordozható hatalmi jelvénye: a céhtábla.¹¹

A Szabadkai Történelmi Levéltár iratanyaga az említett történeti korszakra számos iparral kapcsolatos adatról ad hírt. Ezekből kitűnik, hogy a kormányhatóság figyelemmel kísérte Szabadka és környéke iparát, kézművességét. A főispáni hivatal 1851 júniusában megparancsolja az iparüzés módját, az ipar-

rendeletek betartását.¹² Az utasítás értelmében az ipar csakis engedéllyel, a céhtársulatok keretén belül űzhető.¹³ A temesvári kereskedelmi és iparkamara átírataiban fokozott érdeklődést tanúsít a szabadkai ipar állapotával, az iparűzők adóztatásával, névjegyzékével, ügyvitelével stb. kapcsolatban. Sajnos, Szabadka a kereskedelmi és ipari városoktól elszigetelten él; nem fejlődhet kellőképpen, amíg nem épül ki a szegec–szabadka–bajai vasútvonal.¹⁴

Nem kis gondot okozott a városnak a kontárkodás fokozódó terjedése. 1850 augusztusában a helybeli szappanfőzők elpanaszolják, hogy a forradalom után az ipar minden területén se szeri, se száma a céhelőírásokat és céhszokásokat nem tisztelőknak, a jogtalan üzérkedőknek.¹⁵ De mások is azzal érvelnek, hogy az 1851 tavaszán életbe léptetett „Ideiglenes Utasítás” világosan kimondja, hogy „(. . .) mester legények munkát egyedül csak czéhbeli mestereknél vállalhatnak (. . .)”.¹⁶ A szabadkai hatóság azonban gyakran toleránsan viszonyul a kérdéshez, mert a nagy kiterjedésű és épülő városban sok „iparűző”-re van szükség. 1853-ban a kontárok száma jóval meghaladta a százat, míg 1858 októberében létszámuk közel hatvanra csökkent.¹⁷

A Bach-korszakban különféle iparral kapcsolatos rendeletek, rendtartások és utasítások láttak napvilágot. Az 1851 áprilisában életbe léptetett iparrendelet („Ideiglenes Utasítás”) már szól az iparűzési szabadságról. 1853 novemberében egy másik rendelkezés a mészárosok és a sütőiparban dolgozó szakmabeliek kérdéseivel foglalkozik.¹⁸ Az 1858 decemberében kibocsátott rendelkezés az iparjegyeket és más ipari védjegyeket szabályozza.¹⁹ Ugyanekkor a különböző ipari rendellenességeket és visszaéléseket is rendszabályozzák.²⁰ Az 1859. december 20-án Ferenc József császár által kibocsátott és 1860. május 1-jén életbe léptetett császári nyílt parancs (pátens) legfontosabb rendelkezése az Iparrendtartás (Gewerbe-Ordnung) volt,²¹ amely az iparszabadság elvén épült, és kilenc fejezetből állt: 1. Mesterségek felosztása. 2. Az önálló iparűzés feltételei. 3. Egyes iparágak működtetéséhez szükséges tervrajzok jóváhagyása. 4. Az iparjog gyakorlása. 5. Piacforgalom. 6. Ipari segédszemélyzet. 7. Testületek. 8. Kihágások és büntetések. 9. Hatóságok és eljárások. – A törvény függeléke a munkakönyvekkel kapcsolatos tudnivalókat ismerteti. A 160 paragrafusból álló iparrendtartás legkimerítőbben az iparjog gyakorlásával, az ipari segédszeméllyel foglalkozik. E törvény keretében működtek természetesen a céhek is.

Érdekes képet tükröznek a kézművesek névjegyzékéi. Az 1854. év eleji jegyzék összesen 658 szabadkai kézművest tüntet fel,²² akik között igen nagy számban található szabó, csizmadia, kovács, szücs, takács, gombkötő, viszont ritkábban fordul elő az üveges, órás, lakatos, mészáros . . . Egy másik, az 1855 májusában készített kimutatás összesen 1241 szabadkai kézműves és kereskedő nevét tartalmazza.²³ Több névjegyzék örökölte meg a bajmoki, csantavéri, űmoravicai, pacséri, sándori, almási és kunbajai kézművesek létszámát is.²⁴ Így pl. Bajmokon 1857 októberében 134, Csantavéren 1858 májusában 78, Ómo-

ravicán 1857 júliusában 112, Pacséron 1859 szeptemberében 91 kézművest jegyeztek. Sándorban és Kunbaján ennél kevesebb, míg Almáson ezekben az években nagyszámú iparúzóval találkozhatunk.

A város gondot fordított az inasok képzésére. Azonban még a temesvári tartományi iskolahatóságnak is nem kis erőfeszítésébe került a tanoncok rendszeres „vasárnapi iskolá”-ba járásának, valamint a céhmesterek visszaéléseinek és hanyagságának a rendezése. Egy 1854. évi névjegyzék Szabadkán 321 inast (köztük 40 kereskedőtanoncot) tüntet fel.²⁵ Bajmokon a vasárnapi iskola tárgyait a helységben használt nyelveken: német, magyar és „dalmát” nyelven adják elő!²⁶

Egyes foglalkozási ágakra bőségesebb levéltári adatok állnak rendelkezésünkre. – A csizmadiák, csakúgy, mint sok más kézműves készítmény, a háborús években pótolhatatlan eszközként jegyezhető. A szabadkai születésű csizmadialegények vándorkönyveiből kitűnik, hogy számos helységben megfordultak, és a mesterekhez elszegődtek. Eljutottak többek között Zomborba, Félegyházára, Kúlára, Bajára, Zentára, Tótkomlóra stb.²⁷ A szabadkai vargalegények pedig Pesten, Budán, Pécsen, Mohácson, Makón, Temesváron, Szegeden, Esztergomban, Pozsonyban, Aradon, Újvidéken, Eszéken, Becskeken, Győrben, Lőszingben tökéletesítették mesterségüket.²⁸ A város szücslegényei vándorlásuk során temesvári, aradi, zentai, komáromi, szegedi, kiskunfélegyházi stb. mestereknél tanultak.²⁹ A szíjgyártólegények Makón és Törökbecsén, a tímárlegények Temesváron, Szegeden, Újpesten, Lugason, Karánsebesen fordulnak meg.³⁰ – A szabadkai szabólegények általában Zomborban, Szegeden, Pécsen, Mohácson, Kaposváron, Székesfehérváron, míg a kovács-, bognár- és asztaloslegények többek között a zentai, adai, pancsovai, lippai, temesvári, aradi, szegedi, kikindai, kutyevai, belgrádi mestereknél képezték tovább magukat. Itt már megfigyelhető, hogy a céhlegények ellátogatnak a balkáni államokba is. Sava Aradszky szabadkai illetőségű asztaloslegény, aki 1852 közepén Belgrádban tartózkodik, egyéves vándorlási engedélyt kap Oláhországba, Szerbiába és a többi török tartományba.³¹ Nagyjából az eddig említett helységeket (de gyakran távolabbiakat is!) keresi fel a többi nagyszámú kézműves is. – A királyi rendelet a céhlegények kötelező vándorlási éveit kezdetben három, majd hat évre szabta meg!

A kutatások során arra is felfigyelhettünk, hogy a szabadkai hatóság pénzbüntetéssel sújtotta azokat a mestereket, akik a katolikus ünnepek alatt dolgoztak. Ugyanis a rendelet értelmében a más vallásúak is kötelesek ünnepelni (a négy legnagyobb katolikus ünnepen), ha a helységben katolikus templom van.³²

A mesteremberek vásári árusítóhelyét a céhszabályok és a városi hatóság határozta meg. Szabadkán is pontosan kijelölték egy-egy foglalkozás, helybeli és „idegen” kézművesek helyét a heti- és országos vásárokon.

A kézművesek napszáma a többiekéhez képest magas. Pl. egy jó kőművesnek vagy ácsnak napi bére 1852-ben 1 forint és 6 krajcár volt (a közönséges napszamosoké 26 krajcár!).

Elmondhatjuk még, hogy a város első könyvnyomdája Bittermann Károly nevéhez fűződik, aki 1844-től itteni negyedszázados működése során 250-nél több különböző kiadványt adott ki.³³ 1853. december 10-én a helytartóság engedélyezi Leo Oblath könyv-, zene-, műkereskedésének a megnyitását.³⁴ A következő évben Oblath hatósági jóváhagyással kölcsönkönyvtárat létesíthetett.³⁵

A város ipartestületének fontos fejezetét a malmok képezik. Annál is inkább, mert Ausztria ösztönözte a magyarországi malomipar fellendítését, s erre a közel ötvenezer lakosú Szabadkának kiváló gazdasági feltételei teremtdtek.³⁶ Kollár Pál bajmoki lakos már 1849-ben „olajmalmot” épített.³⁷ Egyébként 1854-ben Bajmokon tizenöt,³⁸ egy évvel korábban Csantavéren pedig tíz szárazmalom üzemelt.³⁹ Az 1853. év eleji hatósági kimutatás szerint a városban és környékén összesen 214 malom található.⁴⁰ Létszámuk a város nyolc körében 112, a pusztákon 102. Pusztánkénti megoszlás: Verusics 15, Ludas 13, Radanovác 3, Kelebia 17, Tavankút 16, Györgyén 5, Vámtelek 9, Zobnatica 6, Nagyfény 10, Sebesics 8. A későbbi években a város területén csökken, a pusztákon emelkedik a malmok száma.⁴¹

Országos viszonylatban is sokat mond az a tény, hogy özv. Redl Malvina bárónő Kelebián már 1851-ben gőzgéppel rendelkezik. A Friedrich Werther által 1834-ben készített gőzgép négy lóerős.⁴²

Nagy számban tevékenykedtek a téglavetőmesterek, a téglá- és cserépegetők . . . 1854-ben Szabadkán 45 tulajdonos égetett téglát.⁴³ (Összesen 2 410 000 téglát állítottak elő, s a városnak ebből 120 500 forint haszna származott.)

Jelentős eseményként könyvelhető el a szabadkai iparos kaszinóegylet alapszabályainak 1860. május 31-én való jóváhagyása.⁴⁴ A helytartóság által elfogadott dokumentum 6 fejezetből áll: I. Általános rendelkezés. II. Közgyűlés. III. Igazgatóságról. IV. Választmányról. V. Az egylet tisztviselőiről. VI. Az egylet feloszlásáról.

Az eddigiek során az önkényuralom kézművesiparának szabadkai vonatkozásait foglaltuk össze nagy vonalakban. Az alábbiakban röviden szólunk az 1861 és 1872 közötti évekről, amely időszaknak mindenképpen legnagyobb eseménye a szeged–szabadkai vasútvonal kiépítése. – A gazdasági konjunktúra évei elősegítették az iparosodást, de ennek megnyilatkozásai Szabadkán és környékén elég nehezen jutottak kifejezésre. A városi tanács az 1860-as évek elején Piukovits Ágoston királyi biztosnak azt jelenti, hogy Szabadkán nincs ipar- vagy kereskedelmi egyesület, gyár, a gőzmalom részvénytársaságon kívül jelentősebb iparvállalat.⁴⁵ A malomipar e korszaknak szintén fontos tényezője. Az 1863. augusztusi kimutatás a városban és környékén összesen 265 malmot tart nyilván (ebből 262 száraz-, 2 szél-, 1 gőzmalom).⁴⁶ A város nyolc körében

számuk 115. Pein Antal 1861-ben állította fel gőzmalmát, majd a „Szabadkai első gőzmalmi Részvénytársulat” állítja üzembe a 45 lőerős, angol gyártmányú gőzgépet.⁴⁷

A lassan polgárosodó Szabadkának mind nagyobb szüksége van a tégláégetőkre. Az 1867. évi hatósági kimutatás a város területén húsz üzemelő „tégláégetési vállalat”-ot tüntet fel.⁴⁸ Viszont a selyemhernyó-tenyésztés iparág továbbra sem kelti fel különösképpen a szabadkai lakosság érdeklődését.

Sokkal több adattal rendelkezünk a céhekkel, a kézművesekkel kapcsolatban. A Bach-rendszer utáni időszak kézművesiparának levéltári dokumentumai – a nagy társadalmi átalakulások következtében – immár más tartalmi töltésűek. A céhkorlátokon már az 1851. évi császári pátens sokat tágitott, majd az 1860-as években a céhlegények remeklése is megszűnik.⁴⁹ A kézművesek és más iparágak száma a városban még mindig kevés. Viszont egy tény fölött nem hunyhatnak szemet a kutatók: a bácskai városok 1848 utáni történeti korszakaiban – a kimutatások szerint – Szabadka és Újvidék kézművesiparának fejlődése a legerőteljesebb.⁵⁰

Az 1864. október 27-i kimutatás összesen 862 kereskedőt és iparost tüntet fel.⁵¹ 1865-ben Szabadka területén legtöbb a csizmadia (122), azután a férfi- és női szabó (85), majd a szárazmalmok molnárai következnek (50). A városban csak egy kesztyűs, kefekötő, fodrász, kosárfonó, festő, posztónyíró, puskaműves, szőgkovács és nyomdász van a tanács nyilvántartásában.⁵² 1868-ban Szabadka területén 276 iparost írtak össze.⁵³ A budapesti kereskedelmi és iparkamara 1870. évi jelentése szerint Szabadkán iparral összesen 2874 (1441 vállalkozó, valamint 1433 munkás és hivatalnok), kereskedelemmel 715, őstermeléssel 15 873 lakos foglalkozott. Az értelmiségi osztályba 780 személy tartozott. A város lakosainak száma meghaladta az 56 ezret.⁵⁴ Szabadka iparos és kereskedő népességére nézve az ország városainak sorrendjében a 101., az emeletes házak számát véve a 87., a tényleges lakosság számának tekintetében a 3. helyet foglalja el.⁵⁵ Az 1872. évi iparstatisztikai kimutatás szerint Szabadkán az élelmiszeriparban 72, a ruházati iparban 434, az építőiparban 59, a szövő-fonó iparban 58, agyagiparban 7, faiparban 96, fémiparban 81, sokszorosítóiparban 1, műiparban 3, mű- és szeriparban 4, bőr- és papíriparban 53, olaj- és zsíradékiparban 29, festőiparban 4, női kéziiparban 3, vegyes iparban 15 lakos dolgozott. Összesen 919 iparost jegyeztek.⁵⁶

1871 januárjában Ernyesi József és több helybeli iparos előterjeszti, hogy az „(. . .) iparos legények ön művelődésök s erkölcsi ügy szellemi képeztetésük céljából egyletet szándékoznak alakítani (. . .)”⁵⁷ Majd március 5-én elkészül „A szabadkai iparos- és kereskedősegédek önképző és segédegyletét”-nek alapszabálya,⁵⁸ amely 11 fejezetben rögzíti az egylet tevékenységét, ám a belügyminisztérium nem hagyja azt jóvá. Ellenben 1872 őszén a kormányhatóság engedélyezi a Vermes Gáspár elnökletével megalakult „Szabadkai Kereskedelmi és

Iparbank” alapszabályait,⁵⁹ amely célul tűzi ki a „(. . .) kereskedelmet, ipart és gazdaságot rendes banküzletek üzése által . . . előmozdítani”.

Nagy változást hozott az 1872. február 27-én szentesített ipartörvény VIII. törvénycikkének 83. paragrafusára, amely többek között kimondta: „A jelen törvény életbeléptetésétől számított 3 hó alatt valamennyi fennálló czéh megszűnik. Ha a volt czéhtagoknak többsége ezen törvény életbelépte után 9 hó alatt ipartársulatot alkot, a megszűnt czéh vagyona ezen társulatra száll, ellenkező esetben a volt czéhtestület vagyona a czéh közgyűlése által közhasznú iparczéllokra adományozandó (. . .).” A céhrendszer 1872. évi felszámolását követő években Szabadkán, Újvidéken és Zomborban összesen 3187 önálló iparos volt, akiknél 3646 bérmunkás dolgozott.⁶⁰

A céhrendszer megszüntetése teljes iparszabadságot biztosított, előbb azonban számos bonyodalmat vont maga után: a kézművesek meg szeretnék volna tartani piaci árusítóhelyeiket, de az ipartársulatok létesítése körül is keletkeztek nehézségek; a régi céhrendszer számos tagjának céltévesztése és egyéb kérdések okoznak újabb gondot. S ez már a következő ipartörténeti korszak kapuját tárja elénk . . .

JEGYZETEK

- ¹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története*. I. rész. Szabadka, 1886. 498. (A továbbiakban: Iványi I.); Vasilije Krestić: *A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok (1849–1867)*. Szerbek és magyarok a Duna mentén II. *Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből 1848–1867*. Szerkesztette Fried István. Budapest, 1987. 129. (A továbbiakban: Vasilije Krestić 1987)
- ² Vasilije Krestić 1987. 130.
- ³ Iványi I. 507.
- ⁴ Dr. Dušan J. Popović: *Srbi u Vojvodini*. Knjiga treća. Novi Sad, 1963. 308. Uo. 306.
- ⁶ Iványi I. 509–511.
- ⁷ *Magyarország története 1848–1890*. Szerkesztő Katus László. 2. kötet. Budapest, 1987. 846.
- ⁸ *Magyar történelmi fogalomtár*. Szerkesztette Bán Péter. II. kötet. Budapest, 1989. 29.
- ⁹ Nagybakay Péter: *Magyarországi céhbehívó táblák*. Budapest, 1981. 5. (A továbbiakban: Magyarországi céhbehívó táblák)
- ¹⁰ Magyarországi céhbehívó táblák 6.
- ¹¹ Uo. 7.
- ¹² Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár) 1689/Bürgermeisteramt 1851
- ¹³ Levéltár, 2124/Bürgermeisteramt 1851
- ¹⁴ Levéltár, 1593/Bürgermeisteramt 1852; 6588/Bürgermeisteramt 1858; 2064/Bürgermeisteramt 1859; 543/Bürgermeisteramt 1854; 11/aec. 1853; 4303/Bürgermeisteramt 1853

- ¹⁵ Levéltár, 1203/polg. – II. 1850
- ¹⁶ Levéltár, 1259/aec. 1855
- ¹⁷ Levéltár, 2247/aec. 1853; 6359/Bürgermeisteramt 1858
- ¹⁸ Levéltár, 2789/aec. 1853
- ¹⁹ Levéltár, 12/Bürgermeisteramt 1859
- ²⁰ Levéltár, 539/Bürgermeisteramt 1859
- ²¹ Levéltár, 1798/Bürgermeisteramt 1860. Lásd erről és a korszak többi iparrendeleteiről bővebben: *A magyar ipar*. Szerkesztette: Dr. Árvay József. Budapest, 1941. 27–31.
- ²² Levéltár, Sándor község 657/1854
- ²³ Levéltár, 3324/Bürgermeisteramt 1856
- ²⁴ Levéltár, 5690/Bezirksamt 1856; 1518/Bezirksamt 1858; 1387, 3689, 5640, 5694, 6894/Bezirksamt 1857; 1891/Bezirksamt 1858; 5168/Bezirksamt 1859; 5490/Bezirksamt 1860; 14/Bezirksamt 1861; 955/Bezirksamt 1857
- ²⁵ Levéltár, 4937/Bürgermeisteramt 1854
- ²⁶ Levéltár, 335/Bezirksamt 1854
- ²⁷ Levéltár, 3590/Bürgermeisteramt 1851; 5672/Bürgermeisteramt 1857; 1431/Bürgermeisteramt 1852; 860/Bürgermeisteramt 1852
- ²⁸ Levéltár, 3992/Bürgermeisteramt 1853; 1892/aec. 1854; 1513/Bürgermeisteramt 1858
- ²⁹ Levéltár, 860/polg. – II. 1850; 640/Bürgermeisteramt 1852; 404/Bürgermeisteramt 1852; 1789/Bürgermeisteramt 1852; 1970/Bürgermeisteramt 1852; 2286/Bürgermeisteramt 1854
- ³⁰ Levéltár, Szabadkai Városi Könyvtár, Régi és ritka könyvek gyűjteménye; Levéltár, 2255/Bürgermeisteramt 1854
- ³¹ Levéltár, 1920/Bürgermeisteramt 1852
- ³² Levéltár, 184; 877/Bürgermeisteramt 1852
- ³³ Szentgyörgyi István, Eva Bažant, Nevenka Bašić Palković: *Subotička bibliografija 1764–1869 Szabadka bibliográfiája*. Sveska I. füzet. Subotica 1988. 6–7.
- ³⁴ Levéltár, 5161/Bürgermeisteramt 1855
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Ulmer Gašpar: „Pregled formiranja industrije u Subotici do 1915 godine.” Subotica 1971. Kézirat. 17–18. A szabadkai malmokról lásd bővebben a szerző „Mlinarstvo u Subotici između 1867–1941. godine” című kéziratát (Szabadkai Történelmi Levéltár).
- ³⁷ Levéltár, 763/polg. – II. 1850
- ³⁸ Levéltár, 1024/aec. 1855
- ³⁹ Levéltár, 232; 446/aec. 1853
- ⁴⁰ Levéltár, 740/aec. 1853
- ⁴¹ Levéltár, 1462/aec. 1855
- ⁴² Levéltár, 3213/Bürgermeisteramt 1851; 224/Bürgermeisteramt 1855
- ⁴³ Levéltár, 1030/aec. 1861
- ⁴⁴ Levéltár, 4245/Bürgermeisteramt 1860
- ⁴⁵ Levéltár, 6686/polg. 1862
- ⁴⁶ Levéltár, 3391/polg. 1863
- ⁴⁷ Levéltár, 3066/polg. 1863; 92/polg. 1862
- ⁴⁸ Levéltár, 1130/polg. 1868
- ⁴⁹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története*. II. rész. Szabadka, 1892. 238.

- ⁵⁰ Dr Stevan Mezei: *Razvoj industrije u Bačkoj*. Novi Sad 1959. 64. (A továbbiakban: Dr Stevan Mezei)
- ⁵¹ Levéltár, 543/polg. 1865
- ⁵² Levéltár, 858/polg. 1866
- ⁵³ Levéltár, 3105/polg. 1868
- ⁵⁴ A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése a m. k. földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter ur ő nagyméltóságához a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870–1875-iki években. Budapest, 1877. 34–35. (A továbbiakban: A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése.) – Lásd még: Dr Stevan Mezei 67.
- ⁵⁵ A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése. 16.
- ⁵⁶ Uo. 56–57.
- ⁵⁷ Levéltár, 311/polg. 1871
- ⁵⁸ Levéltár, 5688/polg. 1871
- ⁵⁹ Levéltár, 6392/polg. 1872
- ⁶⁰ Dr. Mirnics József: *A bácskai munkásmozgalom a magyarországi szociáldemokrata párt megalakulásáig*. Novi Sad, 1967. 24–25.

SZABADKÁRÓL

LOVAS ILDIKÓ

I.

Addig gyakoroltam, amíg, ha valamit írni kellett, történet nem jutott eszembe. Nem volt egyszerű a feladat, hiszen annyi mondanivalóm volt sokszor, konkrét és dühös, hogy börtönnek éreztem a keretet. A történetét. Aztán, mire belefértem, belepréseltem magam a fabula udvarába, kiment a fejemből, ami eredetileg írásra ösztökélt. Megtanultam hát tartogatni a mondanivalómat, napokig hordozgatni magamban, akár a zsákos a rongyait, egy-egy fullasztó, írásra fakasztó eseményt úgy hordtam magammal, hurcoltam, amíg a történet is nem kínálkozott, mert azt, hogy a történet az eseményhez szembe fog jönni velem, rám mordul este a lámpafénynél, amikor egészen másról olvasok, abban mindvégig biztos voltam. Be is rendezkedhettem volna így, a meglett módszert ünnepeelve írogathattam volna, megfigyelőképeség, kellő erkölcsi érzékenység, odafigyelő olvasás, bogarászás, ezzel talán alkut is kötöttem volna, ezzel a megoldással, részben ugyanis tisztázva éreztem a feladatomat, a helyzetemet, a fiatal íróét, mondják, ilyesféle volnék. Vajdasági. Ez a szó, ez a lényegtelennek is tartható jelző gátolta meg az alkut, mert a couleur lokálban is csak akkor szeretek lenni, ha oda saját akaratomból térek be. Nem az a kérdés, hogy betérek-e. Erről később. A kérdés, ami voltaképpen az alkut is megakadályoz-

ta, hogy elvárják-e tőlem a betérést vagy annak gesztusát. Úgy tűnt, hogy el. Nem gyerekes makacsságból vetettem el a kikutatott módszert, amikor ezt megéreztem, egyszerűen csak nem fért bele a koncepciómba, az írásról mint felelősségteljes tevékenységről alkotott elképzelésembbe, az íróról vagy annak induló egyénről szóló gondolatmenetembe. Mintha arról kellene írnom, ami megváltozott, tönkrement a városunkban, de úgy – hiszen magamtól is erről írok –, hogy megfogalmazom a pusztulás okát, kendőzetlenül, ujjmutogatón. Ezt sajnos nem tehetem, mert sokakkal szemben, én azok közé tartozom, akik képtelenek meghúzni a jó és a rossz (elképzelés, platform, nép, egyén) közti vonalat, egyetlen kézmozdulattal kettéválasztani. Nem mintha némely történés kiváltotta első dühöm nem erre sarkallna, de abból ritkán születik szöveg. Eleinte azért nem, mert nem volt meg hozzá a fabula, később meg, amikor megtanultam addig tárolni magamban az esemény okozta hangulatot, míg fabula nem került hozzá, rájöttem, mennyire esetleges, pillanatnyi, részleges a hangulat magában, ha nem adok hozzá, a fabula magában is többet ér, viszont ha megtoldom, már nem a konkrét eseménnyel foglalkozom, a hangulat sem ugyanaz, ha megtoldom, ritkán kerül bele az itt és most. Ritkán kerül bele pőrén. Ha pőrén kerül bele, akkor újságírói, ennél fogva partikuláris. Érezhető, remélem, hogy nem történelmi és sorskérdésekről beszélek most, inkább a mindenkori hinterland életéről, arról is, amikor nem olyképpen hátország, hogy amott fegyverek dörögnek. Nem érzem jogomnak, hogy a város igencsak zajló, sokszor dühöt kiváltó történéseiből, amelyek következményei már gyerekeink vállát fogja rogyasztani, egyértelmű történeteket faragjak. Joga az átlagpolgárnak, joga az újságírónak, de nem joga annak, aki prózát szeretne írni, egyszerűen csak prózát. Nem joga, mert a prózába, az irodalomba csak az igazság fér bele. És az olyan kevés. Amiről tudhatom, hogy biztosan az igazság. Túlmutatva a köznapok eseményein. Ezzel van a legtöbb bajom a városomban, erről magyarázkodom legtöbbit. Ez sokkal terhesebb, mint tagadni vagy elfogadni, hogy némely szövegem hőse valós személy-e. Terhesebb, mert az írástudói felelősséget célozza meg. Az írástudói felelősség pedig az a messze lebegő pont, ahová el szeretnék érkezni egyszer. Akár úgy is, hogy nem jelennek meg írásaim, noha ez végtelenség, de gondolom, érthető, magatartásról van itt szó, nem konkrétumokról, sorokban mérhető szövegről.

„Az író (. . .), amit kimond, az nem lehet kevesebb sohasem az igazságnál. (. . .) Politikai nézetekre, azt hiszem, nincsen feltétlenül szüksége az embernek; de egy kevés igazságra okvetlenül.” És hogy egyértelmű, köznapi példával támasszam alá, amiről eddig beszéltem, egyúttal pedig azt is elmondjam, mi a mércéje az igazságnak: most, karácsony táján, hogy ezt a szöveget írom, háromóránként elmegy az áram, néha sűrűbben is, ami több alkalommal azt is jelentette, hogy törlődött a gépből jó néhány gondolatom, megfájdult a szemem, amíg gyertyafénynél papíron próbáltam folytatni, amit az áramszünetig a számítógépnél kiokoskodtam magamból, kialudtak a karácsonyfán a fények is, feketeségbe borultak az ünnepre készült szobák, az emberek pedig a helyi

áramelosztó közvállalat előtti békés felsorakozást fontolgatják, ugyanakkor azonban, mindezekkel a valós eseményekkel egy időben, állampolgári megalázásunkkal párhuzamosan, sűrű pelyhekben hull a hó, fehér a karácsonyunk, mesebelién szép, emlékidéző hangulatot áraszt (segíti ebben a gyertyafénybe borult szoba), és én nem tudom, hogy mit kellene gondolnom, kezemben a ceruzával, a szöveg utólagos begépelési fáradsalmainak tudatában, nem tudom, hogy valóban dühösnek kell-e lennem, amikor a szobába a hó is bevilágít, és mindegyre csak hullik. Kiegyensúlyozódnak a dolgok, rajtunk kívül, tőlünk függetlenül lelik meg egyensúlyukat, nekünk csak annyi a dolgunk, hogy fölfedjük ezt, mert ez az egyensúly az igazság, amiről írni kell, én ekként tudtam elfogadni és megérteni azt az igazságot, amelyről az előbbi idézetben Ottlik szól.

II.

A couleur lokálban igen jól érzem magam. Az igazi lokálokban az ember általában jól érzi magát, mert nyugton hagyják, ül békén az asztalánál, és amíg kortyolgatja kávéját, italát, elmondja gondolatait, kicseréli másokéival. Ez az irodalmi lokál. És mert lokál, valami könnyedség van a levegőjében, füstös, zajos világában. Ez a könnyedség talán összefüggésbe hozható a fentebb említett igazsággal, érthető, ugye, hogy a meglett lényeg könnyebbé teszi a lelket. Azért is jól érzem magam ebben a lokálban, mert asztaltársaim élők és holtak egyaránt lehetnek, senki nem zavar abban, hogy kicseréljem velük gondolataimat, két és kétezer év nem jelent társalgási akadályt, a személyes megjelenés bonyolultsága okán találták ki a lokáltulajdonosok a nyomtatott lapok általi társas érintkezést. Akik meg úgy érzik, táncoljanak nyugodtan, a lokálban az is megengedett, hisz azért lokál. Bonyolult a szó, számomra csak az a kínos, ha betérvén egy meghatározott asztalhoz kívánnak ültetni, nem mintha nem tudnám, hol a helyem, de bóklászni jó dolog, ide-oda köszönni; a lokálissá tett lokálban nincs semmi vonzó, a lokalizált lokál három asztalnál többet nem tud elhelyezni, nincs hol, nincs hová. Abban a lokálban, ahol én szeretek üldögelni, Szentekynek az akácokról szóló verséről biztos tudják, hogy nem éppen a poros bús bácskai tájban állodogáló akácról van szó, a fáról, de nem is rólunk, ahogy árválkodunk. Itt. Most. Mindenkor. Mi. Ezek a kulcsszavak nem az általam kedvelt lokál kulcsszavai, mint ahogyan az említett vers is egy másik lokálba való bejutáshoz kell, ajánlólevél, jelszó, ha úgy tetszik, vagy csak lehetőség egy másfajta játékra; éppen itt az ideje, hogy elkezdjük, gondoltam, a mi lokálunk törzsasztalánál hallhattunk éppen eleget, gondolhatják, hogy nem én találtam ki, hogy az említett vers valami másról szól, csak odafigyeltem, amikor erről beszéltek. Mert ez az egyik belépő az európai lokálba, gondolom, az a neve annak a másiknak, ahová igyekszünk, ki-ki a maga módján. Én az elindulásnak olyan módját választottam (hogy közben mindvégig saját loká-

lunk asztalánál ülünk és beszélgetünk saját dolgainkról, nem kétséges, mint ahogyan az sem, hogy ezekről csak szélesebb kontextus birtokában beszélhetünk kellő könnyedséggel, hogy ne utaljak már sokszorosan vissza a legelső passzusra), amelynek tárgyi megvalósulásához nem férhet kétség, gondolok itt a szabadkai Városháza bizonyos üvegfestményeire, ugyanakkor az elindulásom nem torkollhat zsákutcába, mert – hogy tárgyasult maradjak –, hasonló jelképekkel bíró üvegfestményekre bukkanhatunk mindenütt, ahol a neves üvegfestő mester megfordult. Az első kapcsolódási pont a couleur lokálhoz, az „ákához”, kissé talán másmilyen szögben; és az európai lokálhoz, egy időben. Mert nagyon fontos, hogy egyidőbeni történekekről, dolgokról szóljak, megtartva a magam kis bácskai lokálját, de ugyanabban a pillanatban, egyazon vérkeringéssel a másikban is benne legyek. Szabadka ehhez jó kiindulópont. Kiindulópontnak valóban kitűnő, csakúgy, mint a megpendített téma, a szabadkőművesség, csakhogy: hogyan kapcsolódhat jelenünkhöz, hiszen mégiscsak meghatározó erő a jelen, kereshetek száz kibúvót is. Az igazságról mint alapkövetelményről nem is szólva, amit a mindennapi dolgok fölé helyeztem már az első bekezdésben. A jelenhez való kapcsolódás a tárgyról való tájékozódás esetén nem kétséges, jelenre vonatkoztatható mondanivalója éppen csak/maximálisan annyi, amennyi bármely prózától elvárható, s ez természetesen az igazságmagra is ekképpen vonatkozik. Tehát írtam néhány szöveget, ami úgy tud Szabadkára vonatkozni, hogy közben (tárgya okán) átöleli a világot, és úgy vonatkozik a jelenre, hogy közben nem cshet (időbeni távolságának köszönhetően) abba a csapdába, aminek ellentéte úgy fogalmazódott meg, hogy politikai nézetekre nincs okvetlenül szüksége az embernek. Ebben a mondatban ott lüktet a párja, kimondatlanul is érthető, minden kijelentés magában hordja ellentétét, csak éppen megtörtént emberek megtörtént dolgaihoz ekképpen is hozzáállhatunk, mindössze ennyiről van itt szó. Szellemi földrajzot térképezni, a város épületei közé kifeszíteni a szellemi magatartás meridiánjait úgy, hogy a megszótt necc egyformán boruljon minden jeles emberünk fejére, és hogy a hasonlatban szereplő necc körül, fölött ott pattogjanak a képzeletbeli labdák, teniszlabdák, egyik térfélről a másikra, egyenlő mértékben és elegáns könnyedséggel. Port Saidból repüljön a labda Szivácon át Szabadkáig. „Univerzális embersors jelenségei” ebben a városban megfogalmazva. Ezek az igazi lehetőségek, egy-egy elejtett szó kapcsán, amit továbbgondolunk, lénykép által, amit száz kézen keresztül szerezünk, leírt mondataik, elkészített üvegfestmények, beutazott tájaik révén.

Legtöbbet úgy tudhatunk meg, ha kávéházakban ülve képzeljük el őket. Vidéki kávéházakban. Azoknak még van lelke. Nem gúnyolódó, nem üres. Nem mintha Havas E. védelmére szeretnénk kelni, de irodalomtörténeti távolságokból szemlélve úgy tűnik, azok a kávéházak sem voltak üresebbek, és ezek sem lelkesebbek. A legtöbbet akkor mégis úgy tudhatjuk meg, hogy mindenféle kávéházakba képzeljük őket. Mert mondataik igazságértékének vizsgálata esetén (kávéházi csevegések mint irodalmi korfordulók, költői felemelkedések és buká-

sok, régiók megfricskázásának okai) el kell hagynunk az akkori érzelmek akkori töltéseit, és magát csak az aprócska igazságot körbejárni, szabadon, egyenlő félnek tekinteni a necc két oldaláról adogatókat, a Port Saidból integetőt, mindenkit. Ehhez kellett nekem egy összekötő kapocs, amiről már szoltam, és ami más írások témája. Eljutottam hát a (couleur) lokáltól a kávéházakig, Szabadkán mindkettő jelentős szereppel bír.

III.

A KÁVÉHÁZ ÉS AZ IGAZSÁGMAG

Próza

Akkoriban sokat foglalkoztak a jövővel, félelmes volt rá gondolni, hát állandóan csak azt tették, összeszorult szívvel, de egyre csak rá gondoltak, a jövőre. Azelőtt izgalmas játéknak tartották, de az utóbbi években a kínszerzés kegyetlen játéka lett, kinötte önmagát, mondogatták néha, ha már elfogyott erejük a nagy félelmekben. Kérdezték egymást, honnan is tudják. Miből állapítható meg, hogy kinötte önmagát. A válaszokat rangsorolták, a legjobbat keresték, megnyugtatóan. Biztonságképpen. Verseny alakult ki köztük. Voltak, akik általánosságokat mondtak, a centuriákra hivatkoztak, átszellemült arccal ismételtették, „A tenir fort par fureur contraindra, / Tout coeur trembler, Langon advent terrible”. Ezeket nem fogadták el. Mert nem fogadták be. A szörnyűségek, az elkövetkező idők szörnyűségeinek fokával volt baj, nem tudták elképzelni, vessorokba, keresztrímekbe, mint gyöngyfoglalatokba megírt keserves végüket, a tudás, a verselés szépsége és a megjövendőlt halál együttesen túl sok volt, akár egy ballada, lehelte magából valaki, aki a vessorokba rejtett egykori jövő szörnyűségeit értékelni próbálta, ugyan, torkollták le rögtön, az „másról” szól, másvalakiról, de ezek a sorok, ó. De nemcsak az emberi agy jótékony „eddig és nem tovább” tulajdonsága vettette el velük ezt a választ, hanem az is, hogy a centuriák nem róluk, nem az ő közelükben folyó, naponta megtörténő halálokról szólnak, és nem arról, hogyan lehet megmenekülni, melyik az a pillanat, amelyik még alkalmas, hanem arról az utolsóról, az meg kit érdekel, akkor senki nem marad, nem fontos. A verseny tovább folytatódott, összébb szorult napjaikban keresték a bizonyosságot jelentő megoldást, amely bebizonyítja, hogy félelmük valóban túlnötte önmagát, és ez a jövőjükben nyer halálos vagy életüket kettétörő bizonyosságot. Talán már holnap.

Keresték a választ, minden baráti összefutás, beszélgetés oda lyukadt ki, gondolhatnánk, hogy ez a mohóság bátorságot takar, jövőkutató kitartásuk merész szembenézést az elkerülhetetlennel, emelt fejű vállalását a végnek. De persze, hogy nem így volt, persze, hogy egész idő alatt, versenyük minden fordulójánál, amíg eldobták a megoldásnak kínálkozó lehetőségeket, csak arra vártak, hogy

felbukkan az egyetlen, az igazi, amely romba dönti egész játékukat, a jövőről alkotott félelmes képüket. Másrészt viszont nem tudták, hogy mi lehet a vég. Normális mederben folyó életükből képtelenek voltak kikukkantani, hogy elképzeljék a rájuk várót, senki nem képes kinézni a normálisan folyó életéből. A művészek, igen, jó, de most nem róluk van szó, hagyjuk a nagy verseket, az öt év leforgása alatt pár ezer emberélet által bizonyossággá vált, könyvben megjelent föltételezést, megoldást kínáló jóslást a Két útról, mindegyik két útról, ez a történet hétköznapi emberekről szól, legfeljebb az bennük a rendkívüli, hogy tudni akarják a jövőjüket, mert félnek tőle. Bizonyosságot követelnek, hogy ne kapják meg azt. És versenyeznek a keresésben, amelynek tétje, hogy ne találjanak.

Voltak, akik azt tartották a centuriák hibájának, hogy általánosságban szólnak mindenkiről, márpedig mindenki mégsem. Mindenkit mégsem. Ugye. Ezek a tenyérjóslást ajánlották fel megoldásul, azzal a megjegyzéssel, hogy elég a figyelmet csak az életvonalra fordítani, hiszen ha az megfelelő irányú, alakú, mélységű, kellően rovátkás, elágazásos, akkor a tenyér tulajdonosa hosszú életű lesz, tehát semmi oka, hogy jövőjére félelemmel telve gondoljon. Ha meg a *linea vitalis* és a *linea naturalis v. cephalica* rosszat sejtet, úgy ismételtelen nem kell a jövőt félelmesnek látni, hisz megoldása nincs kezünkben, illetve nagyon is kezünkben van, de nem a megoldás lehetőségével, hanem az ítélettel. Annyit még hozzátettek, hogy „Where ignorance is bliss t’is folly to be wise”, ifj. Lónyay Sándorné után, de elvetették ezt a megoldást is, hiszen nemcsak a halálról van itt szó, sokkal inkább a tudásról, a jövőről szóló tudás a körülmények ismeretét is jelenti, a körülményekből pedig következtetni lehet, minden ember következtetni tud saját holnapjára, érezheti azt, hogy még tehet valamit, és ez talán a legfontosabb, igen, annak a hite, hogy még tehet valamit, ez csökkenti tán a jövő félelmeségi szintjét. Ebben megegyeztek. Tovább folytatták a kutatást, analógiákat kerestek, elméleteket, amelyek az analógiák létét bizonyítják. Ezt sem lehetett örökké csinálni. Kezdték kifulladásni, azt hinni, hogy betegség ez már, ilyesmivel közemberi szinten nem is foglalkoztak régen, úgy érezték, hogy kristálygömbös vásári jósnók szintjére süllyedtek, és ez mégiscsak sok volt, akkor is sok, ha környezetük történéseihez képest ezt az önző, mert önmentő ténykedést, mint a félelemmel terhes jövő kutatása, ártatlannak, komolytalannak, jelentéktelennek és történelmietlennek gondolták. Mint a mesékben, úgy történt éppen, hogy akik a tenyérjóslási megoldás legádázabb ellenzői voltak, és leginkább gyötörték őket a leírt bajok (kristálygömbös . . .), rátaláltak egy régi, ósrégi fotóra, amelynek a bal felső sarkában az állt, hogy Szabadka 100 év múlva, és a képen, a „Városi Színház” fölött a legkülönbözőbb járművek röpködtek, többek közt egy hordó alakú, amelyre az volt írva, hogy „Vénus vendéglő”, és egy halhoz hasonlatos is, a „Rendőrség” fölirattal. Örültek a fotónak, vidámságot árasztott. Megnyugtató is volt, hogy mindig is gondoltak a jövőre, olyan nagyon gondoltak rá, hogy fotókat árultak róla, a jövőről. És két dolgot biztosan létező intézménynek képzeltek akkoriban a jövő-

ben, a rendőrséget és a vendéglőt. Megnyugodtak egy kicsit. Ha régen is elképzelték a jövőt, és az bekövetkezett, jelenné vált, akkor talán most is úgy kellene, hasonlóképpen, tervekkel várni, elképzélésekkel, fotókkal, és nem félelemmel terhesen, hiszen akkoriban sem lehetett vidám, mondogatták, akkoriban sem lehetett gondtalan az élet. Csak reálisan, hiszen vendéglő és rendőrség még mindig van, kávéházakban jönnek össze az emberek, és kitérnek a rendőrség elől, ha csak tehetik, az meg ott úszkál köztük, az a dolga. Kiegyensúlyozzák egymást, ez reális, olyasmit kell elképzelni, ami egyensúlyt teremt, az a jövő alapja, az talán megoldás lehet. Rajtuk kívül álló egyensúly, amit azonban ha fölfedeznek, újra hinni tudnak a jövőben. Így képzelték a régi fotó fölfedezése után. Egyik nap aztán, mint a mesékben, amíg a Korzón vágattak végig, megállni, nézelődni már régóta nem volt miért, csak siettek, le a kedvenc találkozóhelyükre, ez is olyan jellemző volt, hogy pincébe járnak találkozni, le, de nem volt rossz, mások is jöttek, és mindenki szépen viselkedett, nem lehetett másként, a legrégebb hely volt a városban, érezte, aki oda belépett, a modern kávéházak legrégebbikébe. Akkor történt, egyik nap, hogy meglátták, észrevették, addig is úgy volt, már két év óta, csak ők nem vették észre, biztosan mert még nem ismerték a kávéházak és más intézmények öröktől való létezésének törvényét, hogy a Korzón hiányzik egy kávéház, egy kerthelyiség, hogy a helyén passage épül, és egy hatalmas épület, csupa üveg, de nem kukucs-kálásra alkalmas, hiányzik egy kerthelyiséges kávéház, amelynek a neve az volt, hogy Borac. A városból eltűnt a Borac, nevettek, ugráltak, jelképek fogták fel, boldogok voltak, üzenetnek tartották, várni kezdték, hogy a többi borac is eltűnik, de aztán, hogy a kávéházukban beszélgetni kezdtek, lassan eszükbe jutott, hogy abban a kerthelyiségben ültek le beszélgetésre fontos embereink, jelentős „pontjai” a városnak, hogy borostyánnal befuttatott falán ott függött a Foto novine, mindenki megállt előtte, mert ott voltak kifüggesztve a város eseményei, nevetésgesek is, a város fotóstársadalma egyik legjelesebb családjának, a „Foto Aná”-nak a lánya is készítette az ott lógó képeket, megannyi mozaikját a múltnak, hisz amit lekattintottak, már múlt is volt, és igaz, hogy a Foto novine jóval előbb megszűnt, mint ahogy a kerthelyiséges kávéházat lebontották, de mégis valahogy együtt létezett az emlékezők fejében a kettő, az emlékezők fejében, akik ünnepelték és szimbólumként fogadták a Borac lebontását, az asztalai mellett ülők nevetésének elhordását. De mégis, ugye, érezhető, hogy nem volt helyénvaló név a Borac. Hogy kávéháznak ilyen nevet nem szabad adni. És lenn ülve kedves, a város legrégebbi modern kávéházában, lenn ülve és erről gondolkodva olyan egyensúlyban lévőnek érezték a dolgokat, amelyek eszükbe jutottak, egyensúlyban lévőnek, mert igaz ugyan, hogy rossz idők emlékéit idézte a neve, de kedves emberek itták benne a hosszúlépést, igaz, hogy faláról eltűnt a fotóújság, de a fotók megvannak, igaz, hogy pusztul a város, de passage-ok épülnek, ahol nem ér az eső, átjárók, a harcosok szeme láttára. Nem gondolkodtak többet. A kávéházak ismerik az igazság és egyensúly titkát. Ennyi elég.